

SZAKMAI PORTFÓLIÓ

(Horváth Balázs)

Magyar és idegen nyelvű konferencia részvételek

- Kazinczy Ferenc klasszicizmusa és az antikvitás* (SEC Collegium Hungaricum. Budapest 2014)
- Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása* (Eötvös Konferencia. Budapest 2014)
- Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben* (SEC Collegium Hungaricum. Szeged 2015)
- A magyarországi liturgia regensburgi kapcsolatai* (Eötvös Konferencia. Budapest 2015)
- A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja* (A Pray-kódex-munkacsoport első műhelykonferenciája. Budapest 2017)
- Missals of Regensburg and Zagreb* (Gottesdienst in Regensburger Institutionen — Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne. Regensburg 2017)
- A miseorációk kutatása és tanulságai* (Tájak, korok, hagyományok. A Liturgiátörténeti Kutatócsoport kutatási beszámolója 2013–2018. Budapest 2018)
- Researching the Variation of the Euchological Layer in the Latin Mass: A Synchronic Analysis and its Perspectives* (Musica Mediaeva Liturgica III. Ružomberok 2019. V. 7.)
- A Szent Margit-szakramentárium új kutatások fényében* (Zágráb, Érseki Könyvtár MR 126) (III. Scriptorium-konferencia. Eger 2019. V. 22.)
- A revolution of rubrics: from early sacramentaries to late medieval Spanish missals* (Patterns of liturgical prescriptions. Berlin 2019. IX. 18.)
- A latin miseorációk változatainak kutatása. Szinkron elemzés és perspektívái* (Fiatal Kutatók és Doktoranduszok X. Nemzetközi Jubileumi Teológuskonferenciája. Eger 2020. II. 29.)
- Az esztergomi őspontifikále nyomában. A templom alapkövetételének szertartása a magyar hagyományban* (Tájak, korok, hagyományok II. Az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport műhelykonferenciája. Budapest 2021. X. 22.)

Konferencia és kulturális rendezvények szervezése

- [Tájak, korok, hagyományok](#). A Liturgiátörténeti Kutatócsoport kutatási beszámolója 2013–2018. Budapest 2018
- [Hamvas Napok](#). Balatonfüred 2021. XI. 13–14.
- [Tájak, korok, hagyományok II](#). Az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport műhelykonferenciája. Budapest 2021. X. 22.
- [Hamvas Napok](#). Balatonfüred 2022. III. 18–19.

Publikációk

Tudományos publikációk

- HORVÁTH Balázs: „Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása”, *Corollarium* II. Szeged, 2014. 4–16. [interneten: http://www2.arts.u-szeged.hu/corollarium/2-2014/2-2014-004to016_horvath.pdf]
- HORVÁTH Balázs: „Kazinczy Ferenc klasszicizmusa és az antikvitás”, in: SZIKORA Patricia (szerk.): *Calamus. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae IX. országos konferenciáján elhangzott előadások*. Eötvös József Collegium, Budapest 2015. 89–95. [interneten: <http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2016/Calamus-kulonlenyomatok/08.Horv%C3%A1th-Bal%C3%A1zs.pdf>]
- HORVÁTH Balázs – FÖLDVÁRY Miklós István: „Beyond the Gradual. The analysis of the mass proper’s recited layers and the Regensburg impact on early Hungarian liturgy”, *Studia Musicologica* 56 (2015/2–3). 161–172. [interneten: https://www.academia.edu/21293613/Beyond_the_Gradual_An_analysis_of_the_recited_layers_of_Mass_proper_and_the_impact_of_Regensburg_on_the_early_Hungarian_liturgy]
- HORVÁTH Balázs: „A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban”, in BARTÓK Zsófia Ágnes – HORVÁTH Balázs (szerk.): *Írások a Pray-kódexről*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2019. (MRH Műhelytanulmányok 5) [interneten: <http://real.mtak.hu/94241/>]
- HORVÁTH Balázs: „A miseorációk kutatása. Módszertan és előzetes eredmények”, *Magyar Egyházzene* 24 (2020) 261–272. [interneten: <http://real.mtak.hu/120438/>]
- HORVÁTH Balázs: „Researching the Variation of the Euchological Layer in the Latin Mass: A Synchronic Analysis and its Perspectives”, in, Janka BEDNÁRIKOVÁ (szerk.): *Musica mediaeva liturgica III. Zborník príspevkov z muzikologickej konferencie konanej dňa 6. – 7. mája 2019 Ružomberok, Szlovákia*. VERBUM – vydavateľstvo Katolíckj univerzity v Ružomberku, Ružomberok 2020. 115–126.
- HORVÁTH Balázs: „Missals of Regensburg and Zagreb. The impact of Regensburg on the early Hungarian liturgy”, in Harald BUCHINGER – Sabine REICHERT (eds.): *Gottesdienst in Regensburger Institutionen: Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne* (Forum Mittelalter-Studien 16). Schnell und Steiner, Regensburg 2021. 217–226.
- HORVÁTH Balázs: „Irodalom és liturgia a Pray-kódexben. A latin nyelvű papi imaszövegek műfajai”, *Magyar Művészet* (2022) (közlésre elfogadva)

Kulturális és művészeti publikációk

- HORVÁTH Balázs: „A’ bohóság láncsora – Szörényi László új könyvéről”, *Magyar Szemle* XXVII/1–2. (2018) 117–119. [recenzió, interneten: http://www.magjarszemle.hu/cikk/20180302_a_bohosag_lancsora_szorenyi_laszlo_uj_konyverol]
- HORVÁTH Balázs: „Ceyda Torun: Kedi. Isztambul macskái”, *Magyar Hüperión* XX (2018) 85–88. [recenzió]
- HORVÁTH Balázs: „»Itt a keszthelyi zöld parton emelkedik a csendes Helicon« – Cséby Géza Festetics-monográfiájáról”, *Magyar Szemle* XXVII/9–10. (2018) 100–102. [recenzió, interneten: http://www.magjarszemle.hu/cikk/20181019_itt_a_keszthelyi_zold_parton_emelkedik_a_csendes_helicon_-_cseby_geza_festetics-monografijarol]

- Iohannes Scotus ERIUGENA: *A szellem sasmadarának hangja. Homília Szent János evangéliumának prológusához*. Sursum Kiadó, Gödöllő 2018. [szerkesztői munkatárs, a latin szöveg gondozása]
- HORVÁTH Balázs: „Kétszáz év után frissebb, mint valaha» – Szörényi László Arany-tanulmányköteteiről” *Magyar Szemle* XVIII/1–2. (2019) 119–123. [recenzió, interneten: http://www.magyszemle.hu/cikk/20190221_ketszaz_ev_utan_frissebb_mint_valaha_-_szorenyi_laszlo_arany-tanulmanykoteteirol]
- HORVÁTH Balázs: „Rejtve lényegében, kifejezve látszat szerint» – Művészet, hagyomány és transzcendencia Krasznahorkai László *Seiobo járt odalent* című könyvében”, *Magyar Hüperión* XXIII (2020) 63–70. [tanulmány]
- BELLARMIN Szent Róbert: *A jó halál mesterségéről*. Sursum Kiadó, Gödöllő 2021. [latin nyelvi lektorálás]

Nyelvvizsgák

- 2009 angol C1 típusú felsőfokú nyelvvizsga
2013 ógörög B2 középfok
2016 latin C1 felsőfok

Díjak, ösztöndíjak

- XXXII. OTDK Humántudományi szekció Klasszika-filológia I. (Irodalom és filológia) tagozata II. helyezés (2015)
Köztársasági Ösztöndíj (2015–2016-os tanév)
Új Nemzeti Kiválósági Program, Felsőoktatási Doktori Hallgatói Ösztöndíj (2019–2020-as tanév)

**Publikációs lista és idézések
a Magyar Tudományos Művek Tárából**

Horváth Balázs (liturgiátörténet, középkori latin filológia)

1.

Alácsi, Ervin János (Fordító) ; Horváth, Balázs (szerk.) ; Kocsi, Lajos (szerk.) ; Laki, Zoltán (szerk.)
Bellarmin Szent Róbert: A jó halál mesterségéről

Gödöllő, Magyarország : Sursum Kiadó (2021) , 335 p.

ISBN: 9786158127240

Közlemény:32114570 Nyilvános Forrás Könyv (Forráskiadás) Tudományos

2.

Horváth, Balázs

Missals of Regensburg and Zagreb. The impact of Regensburg on the early Hungarian Liturgy
In: Harald, Buchinger; Sabine, Reichert Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt
liturgischer Traditionen in der Vormoderne

Regensburg, Németország : Verlag Schnell und Steiner GmbH (2021) pp. 217-226. , 10 p.

Közlemény:32497450 Nyilvános Forrás Idéző Könyvrészlet (Szaktanulmány) Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 1 | Független: 1 | Független: 0 | Nem jelölt: 0

1. Stampler, Ábel

Parallels between the Monastic Ordines of Pontificals from
Veszprém and Regensburg

In: Harald, Buchinger; Sabine, Reichert Gottesdienst in
Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in
der Vormoderne

Regensburg, Németország : Verlag Schnell und Steiner GmbH
(2021) pp. 227-237. , 11 p.

Közlemény:32496939 Nyilvános Forrás Idéző Könyvrészlet
(Szaktanulmány) Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 1 | Független: 1 | Független: 0 | Nem
jelölt: 0

3.

Horváth, Balázs

A Survey of the Variation of the Euchological Layer of the Latin Mass: A Synchronic Analysis and
its Perspectives

In: Bednáriková, Janka (szerk.) Musica mediaeva liturgica III. Zborník príspevkov z muzikologickej
konferencie konanej dňa 6. – 7. mája 2019

Ruzomberok, Szlovákia : VERBUM – vydavateľstvo Katolíckj univerzity v Ružomberku (2020) 181
p. pp. 115-126. , 12 p.

Közlemény:31843893 Nyilvános Forrás Könyvrészlet (Konferenciaközlemény) Tudományos

4.

Horváth, Balázs

Prehľad variácie euchologickej roviny latinskej omše: synchronická analýza a jej perspektívy
In: Bednáriková, Janka (szerk.) Musica mediaeva liturgica III. Zborník príspevkov z muzikologickej konferencie konanej dňa 6. – 7. mája 2019

Ruzomberok, Szlovákia : VERBUM – vydavateľstvo Katolíckj univerzity v Ružomberku (2020) 181 p. pp. 102-114. , 13 p.

Közlemény:31843878 Nyilvános Forrás Könyvrészlet (Konferenciaközlemény) Tudományos

5.

Horváth, Balázs

A miseorációk kutatása. Módszertan és előzetes eredmények

MAGYAR EGYHÁZZENE: EGYHÁZZENE LITURGIKA ORGANOLÓGIA 24 : 3 pp. 261-272. , 12 p.
(2020)

REAL

Közlemény:31843755 Nyilvános Forrás Folyóiratcikk (Szakcikk) Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 1 | Független: 1 | Független: 0 | Nem jelölt: 0

1. Földváry, Miklós István

A karoling liturgiareform és a gallikanizmus mítosza

In: Kósa, Gábor; Vér, Ádám (szerk.) Reformationes :

Reformkísérletek a vallástörténetben. Az Eötvös Loránd

Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2018. május 22-én tartott vallástudományi konferencia előadásai

Budapest, Magyarország : ELTE BTK Vallástudományi Központ

(2021) 197 p. pp. 79-128. , 50 p.

REAL

Közlemény:32556307 Nyilvános Forrás Idéző Könyvrészlet

(Szaktanulmány) Tudományos

6.

Horváth, Balázs (Kritikai kiadás készítője)

Függelék: A temetési szertartás átírása

In: Horváth, Balázs; Bartók, Zsófia Ágnes (szerk.) Írások a Pray-kódexről

Budapest, Magyarország : Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ,

Liturgiátörténeti Kutatócsoport (2019) 178 p. pp. 157-170. , 14 p.

Közlemény:30729011 Nyilvános Forrás Idéző Könyvrészlet (Forráskiadás) Tudományos

7.

Horváth, Balázs

A Pray-kódex kalendáriumja és szanktoráléja európai összehasonlításban

In: Horváth, Balázs; Bartók, Zsófia Ágnes (szerk.) Írások a Pray-kódexről

Budapest, Magyarország : Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ,

Liturgiátörténeti Kutatócsoport (2019) 178 p. pp. 47-63. , 17 p.

Közlemény:30728994 Admin láttamozott Forrás Idéző Könyvrészlet (Szaktanulmány)
Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 3 | Független: 3 | Független: 0 | Nem jelölt: 0 | DOI jelölt: 1

1. Paulus, Frigyes
A kalendáriumkutatás problematikája és módszerei
MAGYAR EGYHÁZZENE: EGYHÁZZENE LITURGIKA ORGANOLÓGIA
24 : 3 pp. 273-278. , 6 p. (2018)
Közlemény:32750843 Nyilvános Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk)
Tudományos
2. Stampler, Ábel
A magyar középkor európai összefüggésben: A legkorábbi írott
forrásanyag átfogó elemzése (2018–2023): Az MTA–ELTE Lendület
Liturgiátörténeti Kutatócsoport bemutatkozása
VALLÁSTUDOMÁNYI SZEMLE 16 : 1 pp. 75-81. , 7 p. (2020)
DOI REAL Egyéb URL
Közlemény:32496100 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk
(Szakcikk) Tudományos
3. Bartók, Zsófia Ágnes
Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-
kódexig
Budapest, Magyarország : Argumentum Kiadó (2021) , 167 p.
ISBN: 9789634468240 Teljes dokumentum
Közlemény:32535865 Nyilvános Forrás Idéző Könyv (Monográfia)
Tudományos

8.

Horváth, Balázs (szerk.) ; Bartók, Zsófia Ágnes (szerk.)

Írások a Pray-kódexről

Budapest, Magyarország : Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ,
Liturgiátörténeti Kutatócsoport (2019) , 178 p.

ISBN: 9789634468103 EDIT REAL Teljes dokumentum

Közlemény:30728872 Admin láttamozott Forrás Könyv (Tanulmánykötet) Tudományos

9.

Horváth, Balázs

"Kétszáz év után frissebb, mint valaha" - Szörényi László Arany-tanulmányköteteiről

MAGYAR SZEMLE 28 : 1-2 pp. 119-123. , 5 p. (2019)

Közlemény:30707076 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk (Recenzió/kritika) Tudományos

10.

Horváth, Balázs

A' bohóság lánczsora – Szörényi László új könyvéről

MAGYAR SZEMLE 27 : 1-2 pp. 117-119. , 3 p. (2018)

Közlemény:30706348 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk (Recenzió/kritika) Tudományos

11.

Horváth, Balázs

"Itt a keszthelyi zöld parton emelkedik a csendes helicon" - Cséby Géza Festetics-monográfiájáról

MAGYAR SZEMLE 27 : 9-10 pp. 100-102. , 3 p. (2018)

Közlemény:30325631 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk (Recenzió/kritika) Tudományos

12.

Földváry, Miklós ; Horváth, Balázs

Beyond the Gradual: An analysis of the recited layers of Mass Propers and the impact of Regensburg on the early Hungarian liturgy

STUDIA MUSICOLOGICA: AN INTERNATIONAL JOURNAL OF MUSICOLOGY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES 56 : 2-3 pp. 161-172. , 12 p. (2015)

DOI WoS Teljes dokumentum Matarka

Közlemény:3097344 Egyeztetett Forrás Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk) Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 4 | Független: 3 | Független: 3 | Független: 1 | Nem jelölt: 0 | DOI jelölt: 1

1. * Horváth, Balázs

A Pray-kódex kalendárium és szanktoráléja európai összehasonlításban

In: Horváth, Balázs; Bartók, Zsófia Ágnes (szerk.) Írások a Pray-kódexről

Budapest, Magyarország : Argumentum Kiadó, ELTE BTK

Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport (2019)

178 p. pp. 47-63. , 17 p.

Közlemény:30728994 Admin láttamozott Forrás Idéző

Könyvrészlet (Szaktanulmány) Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 3 | Független: 3 | Független: 0 | Nem jelölt: 0 | DOI jelölt: 1

2. Szoliva, Gábriel (Forráskiadás készítője)

Hymnuaie ecclesiae Zagradiensis: Hagymánytisztelet és egyéni alakítás a zágrábi székesegyház 15. század eleji himnáriumban.

Traditionalism and Innovation in the Early 15th-Century Hymnal of Zagreb Cathedral. Tradicionalni i novi elementi u himnariju

Zagrebačke katedrale s početka 15. stoljeća

Budapest, Magyarország : MTA Bölcsészettudományi

Kutatóközpont Zenetudományi Intézet (2019)

ISBN: 9786155167256

Közlemény:31130734 Nyilvános Forrás Idéző Könyv (Forráskiadás) Tudományos

3. Stampler, Ábel
A magyar középkor európai összefüggésben: A legkorábbi írott forrásanyag átfogó elemzése (2018–2023): Az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport bemutatkozása
VALLÁSTUDOMÁNYI SZEMLE 16 : 1 pp. 75-81. , 7 p. (2020)
DOI REAL Egyéb URL
Közlemény:32496100 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk) Tudományos
4. Szoliva, Gábriel
A középkori zágrábi zsolozsma himnusz dallamai a fennmaradt kottás források tükrében
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 28. számú művészet- és művelődéstörténeti tudományok besorolású doktori iskola, Disszertáció benyújtásának éve: 2020, Megjelenés/Fokozatszerzés éve: 2021
Teljes dokumentum
Közlemény:32009166 Nyilvános Forrás Idéző Disszertáció (PhD) Tudományos

13.

Földváry, Miklós István ; Gossler, Károly ; Horváth, Ágnes ; Horváth, Balázs ; Kátai, Katalin ; Mihálykó, Ágnes ; Mátray, Lelle Mária ; Orbán, Csaba Frigyes ; Paulus, Frigyes ; Paulik, Péter et al. USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period (2014)

Teljes dokumentum

Közlemény:2977803 Egyeztetett Forrás Egyéb (Adatbázis) Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 16 | Független: 16 | Független: 0 | Nem jelölt: 0 | WoS jelölt: 1 | Scopus jelölt: 1 | WoS/Scopus jelölt: 1 | DOI jelölt: 5

1. Déri, Balázs
Az Esztergomi benedikcionále zsolozsma- lekciónáriuma III.
MAGYAR EGYHÁZZENE: EGYHÁZZENE LITURGIKA ORGANOLÓGIA
22 pp. 349-360. , 12 p. (2015)
Teljes dokumentum
Közlemény:25325046 Jóváhagyott Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk)
2. Uwe, Michael Lang
Votive Masses of the Holy Face of Christ in Early Printed Diocesan Missals
MEDIAEVAL STUDIES 79 pp. 165-203. , 39 p. (2017)
Közlemény:30740514 Nyilvános Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk)

3. Maróthy, Szilvia
Tudományos szövegkiadások a hálózaton : Áttekintés
IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 122 : 5 pp. 617-633. , 17 p.
(2018)
REAL-J EDIT REAL
Közlemény:30340729 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk
(Összefoglaló cikk) Tudományos
Nyilvános idéző összesen: 3 | Független: 3 | Független: 0 | Nem
jelölt: 0
Nyilvános idéző+említés összesen: 8 | Független: 8 | Független: 0 |
Nem jelölt: 0
4. Aradi, László
Az apátnő benedikálásának szertartása a középkori Magyarország
monasztikus női szerzetesközösségeiben
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar,
Hittudományi Doktori Iskola, Török József Védés éve: 2019
Megjelenés/Fokozatszerzés éve: 2019
DOI Real-PhD
Közlemény:30764527 Hitelesített Forrás Idéző Disszertáció (PhD)
5. Docampo, Capilla Javier
La iluminación de impresos a comienzos del siglo XVI: a propósito
del Missale Abulensis (Madrid, Biblioteca Nacional de España,
Inc/1044)
In: Camino, Sánchez Oliveira; Alberto, Gamarra Gonzalo (szerk.)
La fisonomía del libro medieval y moderno: entre la
funcionalidad, la estética y la información
Zaragoza, Spanyolország : Universidad de Zaragoza, (2019) p. 251
Közlemény:30998736 Jóváhagyott Idéző Könyvrészlet
(Szaktanulmány)
6. Bataille, Camille
La Visitation, témoin de la réception liturgique : une comparaison
entre la province d'Uppsala et la province de Rouen (fin xve -
milieu du xvie siècle)
ANNALES DE NORMANDIE: REVUE D'ETUDES REGIONALES 69 : 2
p. 29 (2019)
DOI Egyéb URL
Közlemény:31940735 Nyilvános Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk)
Tudományos

7. Hindley, Katherine Storm ; Holz, Stefan G. (szerk.) ; Peltzer, Jörg (szerk.) ; Shirota, Maree (szerk.)
The Power of Not Reading Amulet Rolls in Medieval England
In: Shirota, Maree; Peltzer, Jörg; Holz, Stefan G. (szerk.) The Roll in England and France in the Late Middle Ages
Berlin, Németország, Boston (MA), Amerikai Egyesült Államok : De Gruyter, (2019) pp. 289-306. , 18 p.
DOI Egyéb URL
Közlemény:30940280 Nyilvános Idéző Könyvrészlet (Szaktanulmány)
8. Nagy, Eszter
A címlapon túl: A Holkham Hall-i Evangelistarium szövegéről és hiányzó miniatúráiról
ARS HUNGARICA 46 : 4 pp. 383-398. , 16 p. (2020)
REAL
Közlemény:32039929 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk) Tudományos
9. Stampler, Ábel
A magyar középkor európai összefüggésben: A legkorábbi írott forrásanyag átfogó elemzése (2018–2023): Az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport bemutatkozása
VALLÁSTUDOMÁNYI SZEMLE 16 : 1 pp. 75-81. , 7 p. (2020)
DOI REAL Egyéb URL
Közlemény:32496100 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk) Tudományos
10. Ratislav, Adamko ; Janka, Bednáriková ; Zuzana, Zahradníková ; Eva, Veselovksá ; Ratislav, Luz
Das Missale notatum Rkp. zv. 387. - Eine Skandinavische Handschrift in der Slowakei
Muzikoloski Zbornik 56 : 1 pp. 15-44. , 30 p. (2020)
Közlemény:31381510 Nyilvános Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk) Tudományos
11. Gaposchkin, M. Cecilia
Nivelon de Quierzy, the Cathedral of Soissons, and the Relics of 1205: Liturgy and Devotion in the Aftermath of the Fourth Crusade
SPECULUM: A JOURNAL OF MEDIEVAL STUDIES 95 : 4 pp. 1087-1129. , 43 p. (2020)
DOI WoS Scopus Egyéb URL
Közlemény:31783755 Nyilvános Idéző Folyóiratcikk (Szakcikk) Tudományos

12. Szoliva, Gábrriel
A középkori zágrábi zsolozsma himnusz dallamai a fennmaradt kottás források tükrében
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 28. számú művészet- és művelődéstörténeti tudományok besorolású doktori iskola,
Disszertáció benyújtásának éve: 2020, Megjelenés/Fokozatszerzés éve: 2021
Teljes dokumentum
Közlemény:32009166 Nyilvános Forrás Idéző Disszertáció (PhD)
Tudományos
13. Hans-Jürgen, Feulner
„Cito longe fugas et tarde redeas!“ Gottesdienstkultur zu Zeiten von Lepra und Pest. Mögliche Lehren für die gegenwärtige Covid-19-Pandemie?
In: Wolfgang, Buchmüller; Johannes, Paul Chavanne (szerk.) Cor ad cor loquitur. Das Herz spricht zum Herzen : Festschrift für Abt Maximilian Heim
Heiligenkreuz, Ausztria : Be+Be-Verlag (2021) pp. 202-229. , 28 p.
Közlemény:31957653 Nyilvános Idéző Könyvrészlet
(Szaktanulmány) Tudományos
14. Bartók, Zsófia Ágnes
Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdekódexig
Budapest, Magyarország : Argumentum Kiadó (2021) , 167 p.
ISBN: 9789634468240 Teljes dokumentum
Közlemény:32535865 Nyilvános Forrás Idéző Könyv (Monográfia)
Tudományos
15. Stampler, Ábel
Indexing Medieval Customaries
In: Stampler, Ábel Index liturgicus ad Corpus Consuetudinum Monasticarum
Budapest, Magyarország : Argumentum Kiadó, ELTE BTK
Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport (2021)
pp. 7-13. , 7 p.
Közlemény:32496595 Nyilvános Forrás Idéző Könyvrészlet
(Szaktanulmány) Tudományos
16. Stampler, Ábel
Középkori konszuetúdók indexelése
In: Stampler, Ábel Index liturgicus ad Corpus Consuetudinum Monasticarum
Budapest, Magyarország : Argumentum Kiadó, ELTE BTK
Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport (2021)
pp. 15-21. , 7 p.
Közlemény:32496601 Nyilvános Forrás Idéző Könyvrészlet
(Szaktanulmány) Tudományos

14.

Horváth, Balázs

Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása

COROLLARIUM 2 pp. 4-16. , 13 p. (2014)

Közlemény:3097348 Nyilvános Forrás Folyóiratcikk (Szakcikk) Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 1 | Független: 1 | Független: 0 | Nem jelölt: 0

1. Bódi, Katalin

Kazinczy a múzeumban: Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú
cikkeinek értelmezési esélyeiről

IRODALOMTÖRTÉNET 97 : 1 pp. 3-30. , 28 p. (2016)

REAL-J

Közlemény:3199550 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk

(Szakcikk) Tudományos

Nyilvános idéző összesen: 2 | Független: 2 | Független: 0 | Nem
jelölt: 0 | DOI jelölt: 2

Nyilvános idéző+említés összesen: 4 | Független: 4 | Független: 0 |

Nem jelölt: 0

Válogatott közlemények

Horváth Balázs

Irodalom és liturgia a Pray-kódexben. A latin nyelvű papi imaszövegek műfajai
(*Közlésre elfogadva*)

„Látjátok, feleim, szemetekkel mik vagyunk, isa por és hamu vagyunk...” Talán nem találunk olyan magyar embert, aki ne ismerné föl az első, összefüggő magyar szövegemlék kezdősorát, de a szűkebb szakmai közönséget leszámítva az őrzőkódex egésze kevésbé ismert. A III. Béla uralkodása végén másolt Pray-kódex a benne található ómagyar nyelvemléknek köszönhetően kétségtelenül a magyar középkor legértékesebb könyve.¹ Bő kétszázötven évvel ezelőtt ismertette először a névadó, Pray György jezsuita szerzetes a jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, MNy 1. jelzetű kódexet. A könyv mindenekelőtt egy szakramentárium, azaz korai misekönyv: a pap misében és egyéb szentségi, szentelményi rítusaiban imádkozott latin nyelvű szövegeit foglalja magában, ehhez pedig szervesen kapcsolódnak kánonjogi és liturgiagyarázó részek, valamint történeti feljegyzések. A misekönyvet – tartalma és kiállítása alapján – biztosan egy közepes jelentőségű, biztonsággal máig nem azonosított, Keresztelő Szent János titulusú szerzetesközösség számára másolták, a szakirodalomban korábban felvetett lehetőségek közül jelenleg az egykori észak-magyarországi Boldva apátsága tűnik a legvalószínűbbnek. A *Pray-kódex* őrizte meg a Könyves Kálmán kori esztergomi zsinatok határozatainak legkorábbi lejegyzését, a korábbi őrzési hely alapján „*Pozsonyi évkönyvek*”-nek nevezett annalsztikus, azaz évenként kivonatolt bejegyzéseket tartalmazó rövid krónikát, és Konstanzi Bernold, a gregorián reformpápaság liturgikus szócsövének liturgiagyarázó művét, a kódexben cím nélküli *Micrologus de ecclesiasticis observationibus*-t (Kis könyv az egyházi szertartásokról), vagy ahogy a zsinati rendelkezések nevezik, *Libellus de Romano ordine*-t (Kis könyv a római rendtartásról). Mind a *Micrologus*, mind a rá hivatkozó zsinati határozatok szervesen kapcsolódnak a liturgiához és annak celebrálásához, előbbi ugyanis a korábbi, Karoling-kortól elterjedő, többnyire leíró allegorikus liturgiakommentárokkal szemben kifejezetten előíró, erőteljesen romanizáló, azaz a helyi liturgiaváltozatokkal szemben a római-kuriális úzust előnyben részesítő mű. A továbbiakban ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a kódex fő részét alkotó papi szerkönyvhöz és annak tartalmához, rövid kitérőt kell tennünk a középkori latin liturgia, a római rítus mibenlétét illetően. A középkori ember számára az élő, folyamatosan végzett istentisztelet volt az elsődleges, nem a szövegeket hordozó, holt írást tartalmazó könyv, hanem annak mintegy jelenvalóvá tétele. Egy régi liturgikus kódex számunkra már „csak” műemlék, múzeumi tárgy, kutatandó történeti forrás, vagy a nemzeti örökségünk kitüntetett része, hajdanán azonban mindenekelőtt eszköz volt, amelyből a folyamatos, élő istentisztelet végezték.

„A liturgia a középkori kultúrának nemcsak abban az értelemben szerves része, hogy a szó, a hang, a dráma, az épület, a kép, az iparművészet valódi Gesamtkunst-tá egyesül benne, befogadót és ihletőt, receptort és preceptort kap általa, de úgy is, hogy maga a liturgia is – belső arányainak, ritmusának, hangsúlyainak más-más kialakítása révén – egy-egy kort vagy tájat jellemző alkotássá válik. A liturgia egyszerre európai közkinccs és a kisebb közösségek identitásának kifejezője.”²

¹ *Pray-kódex*. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., MNy 1. Digitális másolat: <https://mek.oszk.hu/12800/12855/>
A kódex részletes, de nem teljeskörű leírásához és 1973-ig teljességre törekvő szakirodalmához: RADÓ Polikárp [Polycarpus] – MEZEY László [Ladislaus]: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp., Akadémiai, 1973, 40–76. Újabb kutatástörténeti összefoglaló, bibliográfia és elsősorban zenetörténeti elemzés: SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1340 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Bp., Balassi, 2005, 144–209. Elsősorban nyelvészeti, folyamatosan frissülő bibliográfia: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szakkbibliografiai>; Az legújabb kutatásokhoz lásd: *Írások a Pray-kódexről*. Szerk. HORVÁTH Balázs – BARTÓK Zsófia Ágnes, Bp., Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019.

² DOBSZAY László: *A középkori magyar liturgia István-kori elemei = Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc – KARDOS József, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988, 151.

Dobszay László megállapítása már az érett középkor liturgiáját jellemzi, amely organikus, történeti fejlődés eredménye. Az ókeresztény kor liturgiájáról jóformán semmi biztosat nem tudhatunk, hiszen liturgikus könyvek egyáltalán nem maradtak fent ebből a korszakból, csak másodlagos forrásokból, illetve – többnyire kétes – tudományos rekonstrukciók alapján alkothatunk képet az első századok keresztény istentiszteletéről. Annyi bizonyos, hogy a VI–VII. századra a római hagyomány mellett különböző regionális rítusok éltek párhuzamosan, azonban forrásokat csak az ambrozián (milánói), beneventán (dél-itáliai), gallikán (galliai), és mozarab vagy vizigót (hispaniai) liturgiákról ismerünk. Az ólatin rítusoknak nevezett hagyományokat idővel fokozatosan váltja fel a római rítus. Az a rítus, amely eleinte Róma városának liturgiáját jelentette, majd az egész európai kontinens meghatározó liturgiájává vált. A középkori hagyomány Nagy Szent Gergelyt tartotta az énekrend és a papi szövegek megalkotójának. A XX. századi tudományos kritika hajlamos volt vitatni Gergely szerzőségét, de annyi bizonyos, hogy római rítus magja, a liturgia szellemisége, a szövegek stílusa a patrisztikus kor szülötte, függetlenül attól, hogy Gergelynek és szellemi körének alkotó vagy redakciós-kanonizáló munkát tulajdonítunk. Róma liturgiájának Alpokon túli terjedését a Karoling-kori egyházi értelmiség, és Nagy Károly segítette elő, aki birodalmában a római rítus sajátos, frank redakcióját terjesztette el. Hasonló liturgialakító és kanonizáló folyamat zajlik le az Ottó-kori Német Birodalomban és az újonnan keresztény hitre tért kelet-európai államokban, az ezredfordulóra Európában szinte kizárólag a római rítus helyi liturgiaváltozatai, ún. úzusai uralkodnak.

A latin liturgikus hagyományban használatos szövegeket is három fő csoportba érdemes sorolni: ezek az énekek, az olvasmányok és a papi imaszövegek, azaz euchologikus tételek (az ógörög εὐχομαι, euchomai 'imádkozni' és εὐχή, euché 'ima, imádság' szavakból). A felosztás nem mesterséges és nem is pusztán az anyag áttekintését könnyíti meg, hanem szervesen következik az egyes tételtípusok liturgikus élethelyzetéből. Ezt az élethelyzetet az őket megszólaltató személy vagy csoport, az elhangzás helye, a dallam jellege, a hordozó könyvtípus és a jellemző forráshasználat, szövegválasztási vagy -alakítási eljárás kategóriáinak segítségével lehet leírni.

Az euchológia a szoros értelemben vett imaköltészetet jelenti, vagyis a liturgia azon szövegeinek korpuszát, amelyek fennkölt, de prózai-retorikus fogalmazásúak (tehát sem a bibliai, sem a strófikus-metrikus felfogás szerint nem versek), nyelvtanilag és stilisztikailag a görög-római irodalmi hagyományból táplálkoznak, bár főleg lexikájukban szorosan kapcsolódnak a biblikus nyelvhez is. Többnyire közvetlenül Istent szólítják meg, és megszólaltatójuk általában a celebráló pap vagy püspök. A liturgia értelmző környezete ezeket tekinti az Istennel folytatott párbeszéd leginkább reprezentatív és hatékony formájának, míg az énekek és olvasmányok kommunikációs ereje ha nem is gyengébb, de mindenképpen közvetettebb, függetlenül a megfogalmazás módjától, azaz attól, hogy a szöveg imaszerűen, második személyben szólítja meg Istent vagy nem.³

Az óvatos és általánosító megfogalmazást egyrészt az indokolja, hogy szinte minden meghatározás alól akad kivétel, másrészt az, hogy igazán tiszta körvonalakkal csak az euchológián belüli műfajok rendelkeznek, ezek összessége adja ki magát az euchológiai korpuszt. Azt azonban fontos leszögezni, hogy egy liturgikus szöveg jelentősége nem érthető meg műfaji helyzetének azonosítása nélkül. Minden egyes szöveg elsősorban funkció, azaz meghatározott helyzetű és szerepű tétel, és csak azután, másodsorban tekinthető egyedi jelentéssel és megfogalmazással bíró

³ A szakrális vagy hieratikus nyelv általános problematikájára e helyütt terjedelmi korlátok miatt nem tudunk kitérni, mindenképp először Christine Mohrmann munkásságát ajánljuk tájékozódásul, magyar nyelven: MOHRMANN, Christine: *Szagrális nyelv és köznyelv* (Ford. DÉRI Balázs) = *Magyar Egyházzene*, (3. évf.), 1995/1996, 261–270; MOHRMANN, Christine: *A liturgikus latin nyelv* (Ford. TÖRÖK József) = *Magyar Egyházzene*, (14. évf.), 2007/2008, 387–402. A magyar szakrális nyelv és a fordítás problematikájához lásd: HANULA Gergely: *Anyaszentnyelvünk. A „szent nyelvek” és a fordítás*. Bp., Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport – Pápai Református Teológiai Akadémia, 2016; DOBSZAY László: „*Audiebat unusquisque lingua sua...*” A liturgikus szövegek fordításáról = *Magyar Egyházzene*, (3. évf.), 1995/1996, 287–310; MEZEY László: *A magyar szakrális nyelv problémájához* = *Magyar Egyházzene*, (3. évf.), 1995/1996, 271–276.

műnek. Ez az állítás nem kívánja csökkenteni egy-egy liturgikus szöveg vagy szövegválasztás irodalmi értékét, sem akarja mentegezni a gyengébb liturgikus szövegeket vagy szövegválasztásokat. Ahogyan egy templom, kegytárgy vagy egyházzenei alkotás művészi értéke is igen különböző lehet, úgy a szövegek és szövegválasztások színvonala sem egyenletes, habár ezek az előbbiekkal szemben a liturgia elidegeníthetetlen elemei.

Az euchologikus szövegek hordozói a VII. századtól kezdve a szakramentáriumok, amelyek egyfelől tartalmazzák a misét celebráló pap imaszövegeit, másfelől megtalálhatóak bennük a szentségek kiszolgáltatásához (keresztelés, esküvő, stb.), a zsolozsma végzéséhez és különböző egyéb liturgikus események során szükséges szövegek is (szüzek konszekrációja, halottas rítusok, templomszentelések, stb.). A szakramentáriumok a X. századtól kezdve egyre nagyobb teret engednek egy új könyvtípusnak, a teljes misszálénak. A misekönyv megszületése két különböző folyamat eredménye: egyrészt a könyv részei lesznek az olvasmányok és az énekek is, másrészt a különböző szentségek, szentelmények és egyéb ordók kikerülnek belőle, létrehozva az ún. pontifikálékat és rituálékat, azaz püspöki és papi szerkönyveket. A magyar egyház viszonylag kései alapítása miatt hazánkban csupán két teljes szakramentárium típusú könyv maradt fenn: a XI–XII. század fordulójáról származó Szent Margit-szakramentárium,⁴ és írásunk tárgya, a *Pray-kódex*. E két könyvön kívül csupán néhány töredékkal rendelkezünk, de a miseorációk természetesen megtalálhatóak a későbbi teljes misekönyvekben, az egyéb ordók papi imaszövegei pedig a pontifikálékban és rituálékban.

Ahogyan korábban említettük, a *Pray-kódex* elsődlegesen liturgikus könyv: a kódex 344 oldalából 288-at foglal el a szakramentárium, de a fennmaradó egyéb részeken is található későbbi liturgikus bejegyzések, tehát használata a következő évszázadokban is liturgikus környezetben képzelhető el. A kódex közel kétezer euchológiai tétele az egyházi év logikája szerint rendeződik el. A keresztény ember szemléletének középpontjában Jézus Krisztus feltámadása áll, igaz ez az időszemléletére is: a hét legfontosabb, kitüntetett napja a vasárnap, az év legfontosabb ünnepe pedig a húsvét. Az egyházi vagy liturgikus év is e köré szerveződik, és mivel a húsvét időpontját a tavaszi holdtölte határozza meg, ezzel ún. mozgó ünnepkört alkot. Ugyanígy a vasárnapok is minden évben más naptári napra esnek. E két sajátosság okozza, hogy az egyházi év bizonyos ünnepei mozgó ünnepek, bizonyos ünnepek pedig naptári napokhoz kötöttek. A liturgikus könyvekben a karácsony és a húsvét köré szerveződő ünnepekörök, illetve az évközi vasárnapok a temporáléban helyezkednek el, a szentek ünnepeit pedig a szanktorále tartalmazza. A *Pray-kódex* egy szabályos szakramentárium temporáléjának felépítését követi: a miselőkészületi könyörgések és a miseordinárium után közvetlenül következik advent, karácsony és a nyolcadába eső ünnepek, vízkereszt és az azt követő vasárnapok, hamvazószerda, nagyböjt, benne a nagyhét, húsvét, Krisztus mennybemenetele, pünkösöd, úrnapja, végül pedig az évközi vasárnapok. A következő szakaszban a szentek miséi foglalnak helyet naptári sorrendben Szilveszter pápa napjától (december 31.) Tamás apostol ünnepéig (december 21.), majd a propriummal, azaz saját anyaggal nem rendelkező szentek közös könyörgései következnek, az ún. kommúne rész (apotostol, vértanú, hitvalló, szűz, stb), végül pedig a votív, azaz az egyházi évhez nem kapcsolódó, különleges céllal bemutatott misék liturgikus tételei (királyért, apátért, békéért, halottakért, stb.). A szentségi-szentelményi szertartásokat pedig a kódex végén találjuk (házasság, temetés, templom alapkövének letétele, kis vízszentelés) egy szanktorále-függelékkel egyetemben. A következőkben a *Pray-kódex* miséiben és egyéb ordóiban előforduló euchológiai műfajokat szeretnénk bemutatni, néhány jellegzetes példa fordításával szemléltetve őket.

⁴ Egy ismeretlen, magyarországi Antiochiai Szent Margit titulusú szerzetesközösség számára összeállított szakramentárium, jelenleg a zágrábi Érseki Könyvtárban őrzik (Knjižnica Metropolitana), jelzete: MR 126. A korábban tévesen feltételezett keletkezési hely alapján régebbi megnevezése „Hahóti-kódex” volt.
<https://usuarium.elte.hu/book/717/view>

Az euchológia legjellemzőbb és legkiterjedtebb műfaja az oráció, azaz a könyörgés. Mindig az adott szertartás celebránsa szólaltatja meg a műfajra jellemző dallamon, ún. orációtónusokon vagy beszédhangon, ritkábban csöndesen. A beszédhangon való, prózai megszólaltatás a szentségek-szentelmények liturgiáira jellemző, a csöndes mondás azokra a helyzetekre, amikor a könyörgéssel egyidejűleg valamely énektétel szól. A könyörgés mondásának-éneklésének jellemző helye az oltár leckeoldala (jobb) vagy a papi szék, változatosabb térben mozgó szertartásoknál pedig az éppen aktuális kultusközpont, vagyis az a hely, ahol éppen a szertartás súlypontja van.

A könyörgést speciális kivételektől eltekintve (nagyhét, halotti rítusok) az Oremus (Könyörögjünk) felszólítás vezeti be, ezt előzi meg a Dominus vobiscum – Et cum spiritu tuo (Az Úr legyen veletek – És a te lelkeddel) dialógus, amely sorozatot alkotó orációk esetén csak a sorozat elején hangzik el. Bizonyos, jellemzően bűnbánati-engesztelő liturgiákban a Dominus vobiscum és az Oremus közé ékelődik a Flectamus genua, Levate (Boruljunk térdre, Álljatok fel) felszólítás. A könyörgést és általában a liturgikus tételeket az adott műfaj szerint lezáró, állandó szövegelem a konklúzió. Ez kisebb jelentőségű vagy rangú szertartásokban, mozzanatokban az egyszerűbb, Per Christum Dominum nostrum (Krisztus, a mi Urunk által), teljesebb formájában a Per Dominum nostrum, Iesum Christum, Filium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitate Spiritus Sancti, Deus, per omnia saecula saeculorum (A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten, mindörökkön örökké). A konklúzióra minden hangos könyörgésnél a teljes gyülekezet Amen-je a válasz.

A már Órigenésznél megjelenő patrisztikus elv szerint minden imádság az Atyához szól,⁵ a Fiú által és a Szentlélekben, így az Egyház nyilvános, hivatalos imádságait alkotó könyörgések nagyobb és ősbibb része is így tesz. Az a kevés könyörgés, amely mégis közvetlenül a Fiút vagy a Szentlelket szólítja meg, nyelvtanilag logikusan alkalmazza a konklúziót; ezek közül a legjellemzőbb a Fiúhoz címzett könyörgések Qui vivis et regnas (Aki él és uralkodik) kezdetű konklúzió. Ha a könyörgés az Atyához szól, de benne kifejezetten említve van a Fiú vagy a Szentlélek, akkor a konklúzióba az eundem, illetve az eiusdem szó kerül be a Dominum, illetve a Spiritus Sancti elé. A konklúziót a szerkönyvekben a Per vagy a Per Dominum szavak rövidítik, szükség szerint utalva még az említett, lehetséges eltérésekre (Qui vivis, eundem, eiusdem, stb.).

A klasszikus könyörgés szigorúan egy mondatból áll, amely két (bimembris) vagy három (trimembris) retorikai tagra, ún. kólonra oszlik, tengelyében – általában az első tag után – a kérés kifejező főmondati állítmánnyal. Leírásunk a stílus jellemző képviselőire épül, de a hármas tagolás ritmikája még a többé-kevésbé formabontó megoldásokra is jellemző.

Az első tag az invokáció: Isten megszólítása, segítségül hívása jellemző, vocativusban álló főnevek (Domine, Deus) és melléknevek (omnipotens, sempiterna, misericors), majd egy ezekhez kapcsolódó vonatkozó mellékmondat (qui) által. Ez utóbbi gyakran anamnetikus tartalmú, azaz megemlékezik Isten múltbéli, az adott kérésnek aktualitást kölcsönző cselekedeteiről vagy tulajdonságairól. Az isteni nevek és jelzők halmozása, illetve az emlékeztető szakasz a kereszténység idő- és térbeli határain túl is érvényes vallásfenomenológiai jelenség: a teremtő szó, a titkos nevek ismerete és a szent történelemre való hivatkozás olykor akár a megidézés-bájos gesztusa is lehet, de megszélidült változatában is az imastílus kellékének számított már az antikvitásban: gondoljunk pl. Chrysés imájára az Iliás elején vagy Sapphó Aphrodité-himnuszára, s még inkább a rómaiak feliratokon fönmaradt, állami imaformuláira. A kereszténység más teológiai tartalom mellett, de a kultikus nyelvhasználat félreismerhetetlen jelölőként őrizte meg ezeket.

A megszólító kólon után általában rövid, önálló tagnak nem tekinthető elem a főmondati állítmány. Legjellemzőbb kifejezései ezek: da, praesta (add meg), tribue (részeltess), concede (engedd), largire (bőségesen add), adesto (jelenj meg, légy segítségére). Az imperatívusi állítmányhoz gyakran járul a quaesumus, esetleg rogamus, petimus (kérünk) kiegészítés. Az egész

⁵ Órigenész az imádságról és a vértanúságról (Ókeresztény Írók 14.). Szerk. VANYÓ László, Bp., Szent István Társulat, 1997, 79sk.

euchológiában elterjedt a „szakrális segédigeként” fölfogható dignare (méltóztassál), amely a logikai állítmányt természetesen infinitívusszá alakítja, akár a magyar köznyelvben udvariassági segédigeként használatos „tessék”. Végül a főmondat része lehet az Isten jóindulatát kérő, illetve az alany odaadását hangsúlyozó állapothatározó vagy határozószó: pl. benignus (jóságosan), propitius (jóindulattal), placatus (megengesztelődve), clementer (kegyesen), illetve supplices vagy suppliciter (esedezve).

A könyörgés általában leghosszabb zárószakasza a kérés tárgyát fejt ki célzatos értelmű ut kötőszóval bevezetve. A ritkább, de általában igen ősi kéttagú könyörgéseknél ez a szakasz egyetlen kólont alkot, de a gyakoribb, háromtagú könyörgéseknél két, párhuzamos kólont alkotja. A párhuzam lehet pl. hasonlító: sicut ... ita (ahogyan ... úgy), megengedő: licet/etsi/quamquam ... tamen (habár ... mégis), de számos más megoldás is létezik. A szerkesztés lényege inkább a ritmika, semmint a mondattani kapcsolódás; ez derül ki azokból a könyörgésekből is, amelyeknek főmondata eléri a kólonnai terjedelmet, náluk ugyanis a záró szakasz rendszerint egyszeres, hogy a megszólító résszel együtt háromtagúnak érzékeljük az orációt.

Minden misében legalább három változó könyörgést találunk: a szentlecke előtti könyörgés, a kollekta (oratio, collecta), felajánlási könyörgés, szekréta (secreta, oratio super oblata), az áldozás utáni könyörgés, posztkommunió (oratio post communionem, complenda). Ez a sorozat egészül ki a nagyböjt hétköznapjain egy negyedik, a nép felett mondott könyörgéssel, a szuperpopulummal (oratio super populum) és a vigíliamisék prófécia előtti könyörgéseivel.⁶ A misorációk propriumtételek, azaz minden misének saját szöveganyaga van, az alábbi példa szemlélteti a pünkösdi utáni nyolcadik vasárnap sorozatát:

Kollekta:

Bőségesen add meg, kérünk, Urunk, kegyesen, a mindenkor helyesen gondolkozásnak és cselekvésnek lelkületét, hogy mi, akik nélküled nem is létezhetnénk, elég erősek legyünk a te képed szerint élni.

Székreta:

Fogadd el, kérünk, Urunk, az ajándékokat, melyeket bőkezűséged juttatott nekünk, és amelyeket most neked visszahozunk; hogy e szentséges misztériumok, kegyelmednek hathatós ereje által, e jelenvaló életünknek ismételt helyreigazításával minket szentté tegyenek, és a mindörökkévaló örömhöz elvezessenek.

Posztkommunió:

Legyen nekünk, Urunk, ez a mennyei misztérium szellemi és testi mivoltunk helyreállítása, hogy aminek szent cselekményét most végezzük, annak hatását majdan érezhessük.⁷

A rövid könyörgések nemcsak a mise propriumtételei között szerepelhetnek, hanem a miseordináriumban, a zsolozsmában vagy az egyéb ordókban is. Az alábbi könyörgés már a római rítus első fennmaradt szakramentáriumában az ún. Sacramentarium Leonianumban is szerepel a karácsonyi mise kollektájaként, a későbbi szerkönyvek, így a *Pray-kódex* is azonban kissé eltérő szövegváltozatban a miseordinárium felajánlási részében helyezi el:

⁶ A misorációk gyűjteményes kritikai kiadása: *Corpus Orationum I–XII. (Corpus Christianorum Series Latina 160)*. Szerk. CLEMENT, Jean-Marie – COPPIETERS 'T WALLANT, Bertrand, Turnholt, Brepols, 1992–1997. HORVÁTH Balázs: *A misorációk kutatása. Módszertan és előzetes eredmények = Magyar Egyházzene*, (24. évf.), 2016–2020, 261–272.

⁷ A latin eredeti: *Pray-kódex*. 62v. Mezey László fordítását közli és kommentálja DOBSZAY László: *Gondolkodó Füzetek* 10. 1–6.

„Deus, qui humanae substantiae dignitatem
mirabiliter condidisti,
et mirabilis reformasti:
da nobis, quaesumus,
per huius aquae et vini mysterium
Christi, Filii tui esse consortes,
qui humanitatis nostrae
fieri dignatus est particeps.”⁸

(„Isten, ki az emberi természet méltóságát csodálatosan alkottad, és még csodálatosabban helyreállítottad: add nekünk, kérünk, e víz és bor misztériuma által, hogy Krisztusnak, a te Fiadnak részesei lehessünk, ki méltóztatott emberségünkben részesezni.”)

A következő példánk is a könyörgések órómai, archaikus rétegéhez tartozik:

„Concede nobis, Domine,
praesidia militiae Christianae
sanctis inchoare ieiuniis,
ut, contra spirituales nequitas pugnaturi,
continentiae muniamur auxiliis.”⁹

(Engedd nekünk, Urunk, a keresztény katonáskodás védelmét szent böjttel megkezdeni, hogy a gonosz szellemekkel csatázzván, a fegyelem segítségével erősítsen meg minket.)

A fenti könyörgést a *Pray-kódex* az esztergomi hagyománnyal megegyezően a hamvazószerdai ordó egyik központi helyére helyezi, a hamvazkodás zárókönyörgéseként használja fel. Az oráció következetesen alkalmazott nyelvezete és lexikája a római katonáskodás képzetét idézi fel bennünk (praesidium 'őrállítás, védelem', militia 'háború, katonáskodás, hadi szolgálat', pugno 'harcol, küzd', auxilium 'segítség, segédcsapat', munio 'falat emel, körülsáncol'). Az egész könyörgésen végigvonul a rómaiak háborúról alkotott önképe: a fegyelem, a tudatos, szervezett hadállások, katonai táborok (castra) kiépítése a kaotikus, fegyelmezetlen barbárokkal szemben. Azonban nemcsak a könyörgés képzettársítása és a lexikája idézi meg a háborút, hanem a liturgikus évben való elhelyezése is: a nagyböjt kezdete éppen úgy márciusra, azaz Mars hónapjára esik, mint az ókori római katonai idény megkezdése. Mindez nem öncélú, a képzettársítás a földi háborút spiritualizálja, helyezi magasabb szintre, amelynek legfőbb eszköze a keresztény ember számára már a böjt és az önmegtartóztatás, nem pedig az evilági harc.

Ezek a tömör, feszes szerkezetű könyörgések nemcsak órómai vagy frank-római átvételek lehetnek, a műfaj, ha kis részben is, de az érett középkorban is megőrizte produktivitását, azaz az új szentek esetében új szövegeket írtak. Ez nemcsak az 1083-ban (István, Imre, Gellért, valamint Zoerard-András és Benedek nyitrai remetéik) és később avatott magyar szentek (Szent László) esetében igaz, hanem a Magyar Királyság területén sajátosan, nemzeti patrónusként tisztelt „nemzetközi” szentek (Márton, Heléna, Illés, Zsigmond, stb.) egy részének esetében is igaz. A magyar szentek esetében magától értődő a magyarországi keletkezés, az egész Európában tisztelt szentek esetében pedig az összehasonlító vizsgálat mutatja ki: a mindenhol elterjedt, közkincshez tartozó szövegeket veszi át a magyar hagyomány, avagy újakat alkot-e. Ezek a szövegek teljesen

⁸ Pray-kódex 25r. A latin szövegeket normatív helyesírással és központozással közlöm, különokra tördelve, hogy jobban érzékelhetőek legyenek a ritmikus zárlatok és rímek.

⁹ Pray-kódex 39r.

követik a római miseorációk stílusát és nyelvét, azonban már megjelennek sajátos szóválasztások és a már kanonizált liturgikus szövegekre való allúziók. A következő négy kollektá ezekre hoz példát:

„Isten, ki boldog István királyt, a te hitvallódat a földi hatalom dicsőségével és méltóságával koszorúztad, és a te szentjeid társaságába felmagasztaltad, add meg, kérünk, hogy aki Pannóniának osztályrészül jutott mint az isteni vallás tanítója a földön, úgy a te Egyháznak is jusson osztályrészül mint védelmező a mennyben.”

„Engedd nekünk, kérünk, mindenható Isten, boldog István, a pannóniaiak legdicsőbb királyának közbenjárására, akinek ma átvitelét ünnepeljük, hogy az evilági pályánkat békességben végigfussuk; aki, istenileg ihletve, a neki alávetett népeket a te felségednek alávetette.”

„Isten, ki boldog Gellért főpapodat a vértanúság tusájával és a halhatatlanság köntöselével koszorúztad, engedd kegyesen, hogy akinek itt a földön az ünnepét odaadó lélekkel üljük, az a mennyben örök védelmezéssel erősítsen meg minket.”

„Isten, ki boldog Illés prófétát, vértanúi erényekkel ékesítve, tüzes szekéren az égbe felemelted: add meg híveidnek, hogy az ő érdemei segítsék, és az ő pártfogása megerősítsék őket.”¹⁰

A könyörgések egy másik része jellemzően a misén kívüli rítusokban hosszabb, bonyolultabb, mint a klasszikus orációstílus főntebb ismertettett képviselői. Ezek a könyörgések megfelelnek a formai követelményeknek, azaz a bevezető formulák, a konklúzió és a funkcionalitás szintjén is joggal mondhatók könyörgésnek, de belső építkezésük túllép a feszes, bi- vagy trimembris kereten. Egy részüknél a később tárgyalandó euchológiai műfajokkal való interferencia figyelhető meg: eredeti funkciójukból kikerült, de a liturgikus szöveganyagban megtartott exorcizmusok, áldások, prexek válhatnak mintegy visszaminősítve, jellemző formuláik és konklúzióik elhagyásával, de lényegében változatlan szöveggel és tartalommal orációvá.

Ezek a szövegek a római rítus különböző rétegeihez tartoznak, így a stílusuk is sokkal heterogénebb, mint a rövid könyörgéseké. Egy részük szintén órómai örökség, nagyobb hányaduk azonban a műfaj késő antik virágkora után, megváltozott ízlés jegyében keletkezett. Származhatnak más ólatin rítusokból, de a Karoling-kortól egészen a XIII. századig regionálisan is alkottak ilyen szövegeket. Általánosan jellemző rájuk, hogy feladják a feszes-tömör szerkezetet, áradóbb, költőibb, retorikai alakzatokban gazdag szövegek keletkeznek. Lexikájuk általában szorosabban kapcsolódik a bibliai nyelvhez, gyakran teológiai vagy affektív-misztikus megfogalmazásúak, nem ritka, hogy ezen stílusregiszterek egyazon művön belül is keverednek. Gyakori jellemzőjük a gazdag intertextuális háló: nemcsak bibliai szövegekkel, hanem az egyházatyák írásaival, sőt a már kanonizálódott liturgikus szövegekkel is párbeszédet folytatnak. A *Pray-kódex*ből két, egymástól eltérő eredetű és stílusú szöveggel szemléltetjük ezt a típust. Az első példánk a halottas szertartások ún. lélekajánlási szakaszához kapcsolódik, azaz a haldoklás folyamatát kísérő, a lélek kilehelésekor és a halál beállta után végzett liturgikus cselekménysorhoz.¹¹ A kódexben a halottas szertartások eleje csonka, így a lélekajánlás sem szerepel benne, a következő oráció annak függelékében található, ott, ahol a Halotti beszéd és a Halotti könyörgés is:

„Fogadd, Urunk, a te szolgád lelkét,
és visszatérve hozzád,
mennyei ruhába öltöztessd,

¹⁰ A *Pray-kódex*ben: Illés próféta 80r, Szent István 85r, Szent Gellért 89r.

¹¹ A *Pray-kódex* temetési szertartásához lásd: SUBA Katalin: *A Pray-kódex temetési szertartásának külföldi párhuzamai* = *Fons*, (28. évf.), 2021, 311–340.

és mosd meg az örök élet szent forrásával,
hogy az örvendezők között örvendjen,
és a bölcsék közt bölcs legyen,
és a vértanúk közt megkoszorúzva foglaljon helyet,
és az ósatyák és próféták közt éljen boldogan,
és az apostolok között Krisztus követésére törekedjék,
és az angyalok és arkangyalok között Isten ragyogását mindig lássa,
és a paradicsom tündöklő kövei közt örvendezzék,
és Isten misztériumainak ismeretére eljusson,
és a kerubok és szeráfok közt Isten ragyogását meglelje,
és a huszonnegy vén között az énekek énekét hallgassa,
és azok közt mossa ruháját, akik az élet folyamában mossák köntöseiket,
és a zörgetők közt zörgetvén, tárva találja a mennyei Jeruzsálem kapuit,
és az Istent látók között őt színről színre lássa,
és az új éneket éneklők között, ő is énekeljen,
és a mennyei hangot hallók közt ő is hallgassa.”¹²

A könyörgés már megtalálható Karoling-kori szakramentáriumokban, és a mozarab liturgia kevés fennmaradt forrásainak egyikében is. Egyszerű, párhuzamokra és mellérendelésre építő szerkezete retorikai alakzatokban gazdag: alliteráció (*coronatus consedeat, patriarchas et prophetas proficiat, pulsantes pulsans portas*), figura etymologica (*sapientes sapiat, cantantes canticum, cantica canticorum*), retorikai értelemben vett anafora (*et inter ... et inter ...*). Nyelve a biblikus stíusból építkezik, konkrét idézetekben és utalva is megidézi az Ószövetség számos helyét (*videntes Deum facie ad faciem*), különösen a Zsoltárokat (*canticum novum cantet*) és a Jelenések könyvét (*vigintiattuor seniores, lavantes stolas, portas apertas caelestis Ierusalem reperiat*), emellett pedig tudatosan épít a keresztény misztika terminológiájára (*claritatem Dei inveniat, notitiam mysteriorum Dei agnoscat, Deum facie ad faciem videat*).

A következő hosszabb oráció a miseelőkészületi és beöltözési imák között szerepel. Valószínűleg magyarországi alkotás, párhuzamát mindeddig csupán az 1484-es nyomtatott esztergomi misekönyvben találtuk meg:

„Könyörgünk hozzád, szent Háromság és oszthatatlan Egység,
a győzhetetlen Kereszt jele által,
a boldogságos, mindenkor szűz Mária érdemei által,
és minden szentjeid, és különösen azoknak közbenjárására,
kiknek ereklyéi itt fekszenek, vagy kiknek ünnepét ma üljük,
hogy nyújtsd felém, legnyomorultabb, méltatlan bűnös felé,
akit testemben és lelkemben a bűnök foltja szennyez,
a te irgalmasságodnak kezét,
a botlót emeld föl, az esdeklőt ne vesd meg,
hanem méltass atyai jószágod tekintetére és hallgass meg,
a hitet növelj, a reményt szilárdítsd meg,
szereteted lobbantsd lángra bennem,
és, mivel a te szent oltárodhoz járulok méltatlanul,
azért, hogy ne az én bűneim osztályrészét kapjam,
hanem a te megbocsátásod atyai jószágát érezzem.

¹² A latin eredeti: Pray-kódex 77v; szövegkiadása: Függelék: *A temetési szertartás átírása = Írások a Pray-kódexről*. Szerk. HORVÁTH Balázs – BARTÓK Zsófia Ágnes, Bp., Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ – Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019, 165.

Ezt add meg, mindenható Atya, ki úgy szeretted az embert, hogy megszabadítására egyszülötted küldted.

Ezt add meg, Jézus Krisztus, az élő Isten fia, ki, hogy a haláltól megváltasd az embert, a bűnösök kezébe adatván, nem irtóztál a kereszttől.

Te magad vagy, ki az elveszett juhot kegyes válladon a te aklodba hazavitted.

Te magad vagy, ki a próféta szájával mondtad: nem akarom a bűnös halálát, hanem hogy inkább megtérjen és éljen.

Ezt add meg, Szentlélek, ki mindkettőtől származol, és a keresztségben kiáradtál rám, te a bűnök megbocsátója, te a szívek megvilágosítója, te a hívek tanítója, te egylényegű, egyhatalmú, egyakarátú, aki az Atyával és Fiúval és Szentlélekkel élsz és uralkodol.”¹³

Halmazásokkal és ismétlésekkel teli, áradó költői alkotás az érett középkorra jellemzőbb affektív-devocionális stílusban. A könyörgés első fele a közgyónások és miseelőkészületek apologetikus imanyelvét követi, a második részben pedig a Te Deum (Téged dicsérünk) himnusz idéződik fel, nemcsak a szerkezetben, de konkrét utalásokban is: az „ut a morte redimeres hominem, traditus in manus peccatorum, non horruisti crucem” a Te Deum „Tu ad liberandum suscepturus hominem, non horruisti Virginis uterum” sorát idézi más szóválasztással és némileg eltérő tartalommal. Emelett az egész szöveget átszövik az Ó- és Újszövetségi utalások (pl. nolo mortem peccatoris, sed ut magis convertatur et vivat Ezékielnél), de konkrét liturgikus idézet is szerepel: a „Tu es ipse, qui ovem perditam pio umero ad ovile tuum reportasti” sor a *Pray-kódex*ben is szereplő, halottas votív misék egyik offertóriumából lett szó szerint átemelve.¹⁴ Említést érdemel még a befejező szakaszban a könyörgés egész stílusától idegenszerűen ható, a hitvallások szentháromságtani terminusait idéző szavak használata is (unius essentiae, unius potentiae, unius voluntatis).

A latin liturgia legtekintélyesebb műfaja a prex, azaz a konsekrációs ima. Terjedelmes, gazdag teológiai tartalommal megfogalmazott, költői-retorikus megfogalmazású szentelési ima, az euchológiai műfajok közül a prex kapcsolódik legszorosabban az későantik pogány római imaköltészet hagyományaihoz. Ünnepélyes prefácótónuson éneklie a püspök vagy a celebráns pap a Per omnia saecula saeculorum, Dominus vobiscum – Az Úr legyen veletek, Sursum corda – Emeljük föl szívünket, Gratias agamus Domino Deo nostro – Adjunk hálát Urunknak, Istenünknek dialógusokat követően, általában Vere dignum – Valóban méltó kezdettel. Utóbbi általában könyvészetileg is jól elkülönül a VD ligatúra iniciáléja révén. Tipikus és szabályos szerkezete: invokáció és terjedelmes anamnézis, azaz Isten múltbéli tetteire emlékező, azokat megidéző részt, amelyet az epiklézis, a Szentlélek lehívása követhet, végül pedig maga a kérés, az intercesszió zárja az imát. Sajátos, egyedi formája a Római misekánon¹⁵ és prefációi, valamint a húsvéti gyertyát szentelő Exsultet.¹⁶ A *Pray-kódex* megőrizte a házasság szertartásából való, archaikus római asszonyszentelő prexet, amely hagyományosan a nászmisében, a Miatyánk után hangzik el, a kódex azonban egy külön asszonyszentelési modulba helyezi el *Miserere* zsoltárral, majd précesszel

¹³ Latin eredeti: Pray-kódex 19r. Párhuzama az 1484-es nyomtatott esztergomi misekönyvben: *Missale Strigoniense 1484*. Szerk. DÉRI Balázs, Budapest, Argumentum, 2009, 25.

¹⁴ Pray-kódex 123v.

¹⁵ A Kánon magyar fordítása és kommentárja: MEZEY László: *A római misekánon = Magyar Egyházzene*, (3. évf.), 1995/1996, 277–286. Újabb fordítása: *Ordo missae. A szentmise rendje. A hagyományos római rítus szerint latin és magyar nyelven.*, Ford. ALÁCSI Ervin János, Bp., Zrínyi Kiadó, 2020. Történetéhez részletesebben lásd: FOLSOM, Cassian OSB: *Az egyetlen a sok kánonig. Hogyan történt és miért?* (Ford. Kátai Katalin) = *Magyar Egyházzene*, (20. évf.), 2012/2013.

¹⁶ Az Exsultet magyar fordítása és kommentárja: DOBSZAY László: *Az Exsultet szövege és dallama = Vigilia*, (50. évf.), 1985, 329–335; 386–394.

bevezetve, de prefáció-dialógus nélkül, azaz funkcionálisan nem prexként, hanem hoszabb orációként kezeli:

„Isten, ki a te erődnek hatalmával a semmiből mindeneket teremtettél; ki elrendezvén a mindenség kezdeteit, az Isten képmására teremtett ember javára azért hoztad létre az asszony elválaszthatatlan segítségét, hogy a női testnek a férfiúi testből adjál kezdetet, kifejezvénn ezzel, hogy amit ugyanabból tetszett megalkotnod, annak sosem szabad attól elválnia.

Isten, ki oly magasztos misztériummal szentelted meg a hitvesi egyesülést, hogy Krisztus szentségét előképezted a menyegzői szövetségben.

Isten, ki által az asszony a férfiúhoz kapcsolódik, és a kezdettől elrendelt közösség olyan áldással ajándékoztatik meg, amely egyedülként nem töröltetett el sem az ősbűn büntetése, sem a vízőzön ítélete által: tekints kegyesen erre a te szolgálódra, aki a házastársi közösségbe készülvén kapcsolódni, a te oltalmad megerősítését minden időben kéri!

Legyen őrajta a szerelem és békesség igája, hűségesen és tisztán menjen férjhez Krisztusban, és maradjon követője a szent asszonyoknak: legyen szeretetreméltó férjének, mint Ráhel, bölcs, mint Rebeka, hosszú életű és hűséges, mint Sára! Semmit őbenne a családságnak ama szerzője a maga cselekedeteiből ki ne használjon, kötve maradjon a hithez és a parancsolatokhoz! Egyetlen nászgyúhoz fűzve meneküljön a törvénytelen érintkezések elől! Erősítse meg gyöngességét a fegyelem szilárdságával! Legyen az illendőségtől tekintélyes, a szeméremtől tiszteletreméltó, a mennyei tudományokban járatos! Legyen ivadékaiban termékeny, legyen megbízható és ártatlan, és a boldogok nyugodalmába és a mennyei országba jusson el, és lássák meg fiaiknak fiait egészen a harmadik és negyedik nemzedékig, és érkezzenek el a vágott öregkorig!¹⁷

A prexekkel nyelvi és is irodalmilag rokon az ún. exorcizmus műfaja, azonban a liturgiában elkülönült és kiemelt funkciója van. Általában az exorcizálendő tárgyat vagy a gonosz szellemet szólítja meg, azzal a céllal, hogy az evilági anyagot kivonja a gonosz befolyása alól és alkalmassá tegye a szentelményi jelleg hordozására, majd jellegzetes orációformában Istent szólítja meg. Jelen tanulmányban külön nem tárgyaljuk őket, a *Pray-kódex*ben csak a római rítusban általánosan elterjedt, hamvázószerdai hamu-, illetve a kis vízszentelés só- és vízexorcizmusa szerepel.¹⁸

Sajátos műfaj a középkori forrásokban gyakran rubrikális cím, azaz műfajmegjelölés nélküli, általában prefációnak vagy invitációnak, olykor (ad)moníciónak vagy tévesen orációnak nevezett műfaj. Megkülönböztető jele, hogy nem Istent szólítja meg, hanem imára szólítja fel és buzdítja a gyülekezetet. Jellegzetes formuláris kezdete az Oremus – Imádkozzunk vagy Orate – Imádkozzatok állítmány, és a fratres carissimi – kedves testvérek megszólítás. Ebbe a műfajba tartoznak a nagypénteki ünnepélyes könyörgések, de ide sorolható a *Pray-kódex* – a *Halotti beszéd* melletti – legismertebb szövege, a *Halotti könyörgés*. A „könyörgés” megnevezés tehát voltaképpen téves, mindazonáltal a *Halotti könyörgés* címet nemcsak azért nem célszerű megváltoztatni, mert hosszú idő óta elterjedt és mélyen beágyazott elnevezés a magyar szakirodalomban, hanem mert számos középkori szerkönyv is orációként hivatkozik erre a műfajra.¹⁹

„Szerelmes barátaim imádjunk ez szegény ember lelkéért, kit Úr ez napon ez hamis világ tömlöcéből mente, kinek ez napon testét temetjük, hogy Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob

¹⁷ Földváry Miklós István fordítása, a latin eredeti: *Pray-kódex* 117r.

¹⁸ *Pray-kódex* 38v és 129v.

¹⁹ A *Halotti könyörgéssel* kapcsolatos műfaji kérdésekhez lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: *Gyászszertartások a régi magyar liturgiában = Írások a Pray-kódexről*. Szerk. HORVÁTH Balázs – BARTÓK Zsófia Ágnes, Bp., Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ – Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019, 65–96. SZENTGYÖRGYI Rudolf: *A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés* = HORVÁTH – BARTÓK: *i.m.*, 97–110. BARTÓK Zsófia Ágnes: *Anyanyelvűség a középkori liturgiában. A Halotti beszéd és Könyörgés műfaji kérdéseiről* = HORVÁTH – BARTÓK: *i.m.*, 9–17.

kebelében helyezze, hogy bírságnap jutva mind ő szentjei és ünöttei között jó felől nyugtatnia élessze őt.”²⁰

A *Halotti beszéddel* ellentétben – ami egy szermó, azaz kötetlen beszéd –, a *Halotti könyörgés* egy liturgikusan kötött tétel pontos fordítása, a latin eredetit néhány oldallal korábban a *Pray-kódex* is tartalmazza, ám szöveg megfogalmazása közelebb áll a magyar hagyományban csak később adatolt szövegváltozathoz. A *Halotti könyörgés* lejegyzője tehát a *Pray-kódextől* eltérő, más szöveghagyomány változatot fordította le, vagy egy már – szűkebb, esetleg tágabb körben elterjedt – létező fordítást másolt a könyvbe.

Végezetül érintőlegesen említést kell tennünk két, irodalmilag talán nem túl jelentős, de funkcionálisan fontos műfajról, a benedikciókról és a formulákról. A benedikciók mindig egyes szám harmadik személyben szólítják meg Istent, általában kifejezetten puritán és rövid darabok („A mindenható Atyaisten és a Fiú és a Szentlélek áldása szálljon le rátok, és maradjon rajtatok mindenkor.”), olykor a matutínumáldásokra jellemző rímes formában szólalnak meg („Benedicti sitis a Domino, qui fecit mundum ex nihilo.” „Áldottak legyetek az Úrtól, aki a világot a semmiből teremtetete!”), de hosszabb megfogalmazású darabokra is jellemző az egyszerűség és a kissé költőietlen megfogalmazás:

„Áldjon és őrizzen meg titeket az Atyaisten, mutassa meg az Úr az orcáját tinektek, és könyörüljön rajtatok, fordítsa felétek az arcát, és adja meg nektek a békét, és töltsön el titeket minden lelki áldással bűnötök bocsánatára, hogy az örök életet bírhattok.”²¹

Reméljük, hogy ez a néhány példára szorítkozó, szükségképpen rövid válogatás némi bepillantást engedett a *Pray-kódex* és tágabban a római rítus euchologikus szövegeibe. Ahogy korábban hangsúlyoztuk ezen műfajok elsősorban liturgikus funkciót töltenek be, és csak másodsorban önálló irodalmi alkotások, de reményeink szerint talán sikerült az esztétikai értéküket is hangsúlyozni. A jövőben szükséges lenne a *Pray-kódex* latin liturgikus szövegeiből magyar fordítás-szöveggyűjteményt összeállítani: egy reprezentatív válogatást a misekönyörgésekből és teljes fordításokat az egyéb liturgikus ordókból. Ezzel nemcsak a *Pray-kódex* és az Árpád-kori magyar liturgia korunktól távoli világához kerülhetünk közelebb, hanem elősegítené, hogy ezek a szövegek újra ott szólaljanak meg, ahol eredeti rendeltetésük szerint üdvös lenne – az élő liturgiában.

²⁰ *Pray-kódex* 136r, modern helyesírással átírva.

²¹ Mindhárom áldást a házassági szertartásból vettük, a latin eredetik: *Pray-kódex* 117v.

Horváth Balázs

A PRAY-KÓDEX KALENDÁRIUMA ÉS SZANKTORÁLÉJA EURÓPAI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN*

Jelen tanulmányunk célja a Pray-kódex (továbbiakban P) kalendáriumában és szanktoráléjában szereplő szentek összehasonlító elemzése. Rövid kutatástörténeti összefoglalást követően az ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoport kalendárium-adatbázisának módszertanát és a kutatás tanulságait ismertetjük, majd ennek eredményeit vetjük össze a P kalendáriumával, szanktoráléjával és a második húsvétmutató tábla szentjeivel.

Kutatástörténet

A P szentünnepeinek több mint másfél évszázados kutatása során számos, egymásnak gyakran ellentmondó elmélet született a kódex eredetére, rokonságára, esetleges mintapéldányaira vonatkozóan. A fő kérdések a P frank vagy germán, illetve szekuláris vagy monasztikus eredetére irányultak, az ezekre adott válaszokat pedig részben a kutatók előzetesen kialakított elgondolásai, részben pedig a korábban jóval kevésbé elérhető összehasonlító forrásanyag hiánya torzították.

A P-t liturgikai és egyháztörténeti szempontból elsőként behatóan elemző Ocskay Antal alaposan foglalkozott a kódex kalendáriumával és szanktoráléjával is. Előbbi részletes leírása során több fontos megállapítása között felismerte a kalendárium martirologiumra hajazó elemeit, a szanktorále leírásában pedig részletesen bemutatta a magyar vonatkozású szenteket és kiemelte az akkori római misekönyvben nem szereplő ünnepeket, megállapítva, hogy néhány kivételtől eltekintve ezek megtalálhatóak régebbi német, francia és belga székesegyházak könyveiben.¹

A pannonhalmi szent Benedek-rend történetében Réthei Prikkel Marián a P-t bemutató tanulmányában részletesen foglalkozott a kódex naptárával és felépítésével.² Prik-

* A szerző az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport tagja.

¹ O[CSKAY] A[ntal]: „A pesti muzeumi codex részletes taglalatja, közben vetett észrevételekkel”, in DÖBRENTÉI GÁBOR (szerk.): *Régi magyar nyelvemlékek I.* Magyar Királyi Egyetem, Budapest 1838, LXXVI–LXXXI, XC–XCIV. Az összehasonlítás forrásául szolgáló szerkönyveket itt nem nevezi meg, de valószínűsíthetően a tanulmányban másutt több helyen hivatkozott Martène összefoglaló művében találhatóak: Edmond MARTÈNE: *De antiquis ecclesiae ritibus libri I–IV.* Rouen 1700–1702¹, Antwerpen 1764² (Facsimile kiadása: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969).

² [RÉTHEI] PRIKKEL Marián: „A Pray-kódex”, in ERDÉLYI László (szerk.): *A pannonhalmi szent Benedek-rend története I.* Stephaneum, Budapest 1902. 439–474.

kel a P-t monasztikus eredetűnek tartotta és tartalmi egysége mellett érvelt, a kalendáriumot, az első és második húsvétmutató táblát, a szanktorálét és függelékét is összetartozónak vélte, utóbbit a „bencés szentek külön miséinek” nevezte. Karácsonyi János ugyanezt a függelékét már külön kéz írásának tartotta, amely Magyarországon akkor nem ismert francia szentek miséit tartalmazza, és amelyet – a Halotti beszédet és a Halotti könyörgést tartalmazó temetési szertartással együtt – a somogyvári francia szerzetesek számára írtak volna, a naptár pedig szintén a számukra összeállított külön ordináriusból származna.³

Zalán Menyhért két tanulmányában is írt a P-ben szereplő szentekről és a kalendáriumról. 1927-es írásában a kódex bencés eredetét és használatát alátámasztandó kiemeli a szerinte kifejezetten bencés ünnepeket: Benedek márciusi és júliusi ünnepei, mindkettő oktávával; Alto, Altenmünster apátság alapítója; Attalas bobbiói apát; Litrudis, akinek ereklyéi a corvey-i és essen-i apátságokban voltak; és Corbinianus apát-püspök, a freisingi káptalan alapítója. A temetési szertartás utáni szentek miséi szerinte sem nem bencés, sem nem francia eredetűek, hanem egyszerűen a szakramentárium szanktolálójának függeléke, amely újabb ünnepeket vagy a meglévő ünnepek korszerűbb propriumát tartalmazza.⁴

Egy évvel korábbi írásában Zalán a kalendárium különböző részeinek és a *computin*ak forrásait azonosította többnyire Beda Venerabilis csillagászati műveiben és azok kommentárjaiban.⁵ Ezekkel kellő rendszerezett összehasonlító anyag hiányában most nem foglalkozunk, csak annyit jegyeznénk meg, hogy nem indokolt a Bedától való közvetlen eredeztetés, hiszen ilyen és ehhez hasonló kalendáriumkiegészítők minden középkori liturgikus naptár szerves részei.

A kalendárium és a szanktorále első teljességre törekvő és európai összefüggésbe helyező feldolgozását Dragutin Kniewald kísérelte meg 1939-es tanulmányában.⁶ Kniewald külön vizsgálta a kalendáriumot, a csíziót, a szakramentárium szanktorálójának törzsanyagát és függelékét, az ezekben szereplő szenteket pedig származásuk vagy legkorábbi kultushelyeik alapján különböző rétegekhez sorolta, úgy mint római, vértanú, bencés, frank, germán, magyar és keleti, az összehasonlítás alapját pedig főleg Leroquais katalógusa⁷ és néhány martirológium képezte. A szanktorále törzsanyagának legközelebbi mintáját a francia Corbie apátságának készült ún. Ratoldus-szakramentáriumban vélte megtalálni, a függelékben pedig Cluny hatását hangsúlyozza, de a csízió és a kalendárium mintapéldányát is Franciaország északi részéből származtatta (Arras–Cambrai–Amiens). Kniewald magyar fordítója, Kühár Flóris is átvette következtetéseit, valamint később Radó Polikárp is, ám ő kis módosítással az arras-i egyházmegyé-

³ KARÁCSONYI János: „Hol írták a Halotti Beszédet?” *Magyar Nyelv* IX–X (1925) 225–230.

⁴ ZALÁN Menyhért: „A Pray-kódex írásának helye és további sorsa”, *Magyar Könyvszemle* XXXIV [új folyam] (1927) 256, 266–267.

⁵ ZALÁN Menyhért: „A Pray-kódex forrásaihoz”, *Magyar Könyvszemle* XXXIII [új folyam] (1926) 246–278.

⁶ KNIEWALD Károly (Dragutin): „A Pray-kódex sanctorale-ja”, *Magyar Könyvszemle* LXIII (1939) 1–53.

⁷ VICTOR LEROQUAIS: *Les Sacramentaires et les Missels manuscrits des bibliothèques publiques de France* I–III. Paris 1924.

ben található Szent Vedastus (Saint-Vaast) kolostorból származtatta a P szanktoráléjának mintáját.⁸

Veszprémy László két tanulmányában is foglalkozott a témával, amelyekben joggal bírálta Kniewald módszertanát.⁹ A szentek osztályozása, rétegekre elkülönítése Kniewaldnál gyakran önkényes és nem veszi figyelembe a történeti és földrajzi változásokat, és az összehasonlításhoz használt forrásokat is tendenciózusan válogatja. Veszprémy meggyőzően mutatta ki, hogy az ezredfordulós és későbbi német birodalmi szakramentáriumokban szinte kivétel nélkül megtalálhatók a „frank” szentek, a P mintapéldányának egyik átszerkesztési helyét pedig a délnémet, bajor területeken, közelebbről Eichstätt környékén lokalizálja.

Szendrei Janka a magyar zenei notációról írott monográfiájában elsősorban a korábbi kutatás összefoglalásával és a hazai szentek kultuszával foglalkozott, a P szanktoráléjának magyar vonatkozású könyörgéseinek továbbélését pedig Kovács Andrea vizsgálta.¹⁰ Az összes hazai forrás feldolgozását jelenleg is végezzük, jelen tanulmányban így még nem tudunk foglalkozni a magyarországi szentekkel.¹¹

AZ USUARIUM kalendárium-adatbázisa

A kutatás célja a teljes Európát lefedő tipológiai háló felállítása volt az ún. fordított kronológia elve alapján. Munkahipotézisünk szerint a liturgia konzervatív volta miatt a római rítus helyi változatai (úzusai) minden történeti változás ellenére folytonosak, jellegzetességeiket megőrzik, ezért összehasonlító elemzésünk kiindulópontját az úzusok kései, érett formái alkotják, a források közül pedig előnyben részesítjük a liturgikus ősnymtatványokat és antikvákat, melyeknek számos előnye van:

- (1) A könyvek biztos identitással rendelkeznek, hiszen önmagukról mondják meg, hogy milyen úzushoz tartoznak.
- (2) Reprezentatív és normatív források, általában gondos szerkesztőmunka eredményei.
- (3) A források nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre, az esetleges hiányok más könyvekből pótolhatók.

⁸ KÜHÁR Flóris: „A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemtörténeti értéke”, *Magyar Könyvszemle* LXIII (1939) 214–233; RADÓ Polikárp „A magyar liturgia eredete a XI. században”, *Vigilia* XXIII (1957) 394; RADÓ Polikárp: „De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI.”, *Ephemerides Liturgicae* LXXIII (1959) 299–309.

⁹ VESZPRÉMY László: „Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusának sanctoralé-jához”, *Magyar Könyvszemle* LXIII (1984) 87–94. VESZPRÉMY László: „Szentkultusz korai liturgikus kódexeinkben”, *Ars Hungarica* XVII (1989) 15–22.

¹⁰ SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005; KOVÁCS Andrea: „A Pray-kódex magyar szentek ünnepeire írt orációi és azok utóélete”, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 155–170.

¹¹ Knausz összefoglalása jó kiindulóponttal szolgál, de azóta számos – köztük több kiemelkedően fontos – hazai forrást fedeztek fel. KNAUZ Nándor: *Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva*. Akadémia, Budapest 1876.

Az így kialakult tipológiai háló alapján vethetjük majd össze az úzusok korábbi könyveit kontrollforrásként, így megállapítható, hogy az adott hagyomány mennyire folytonos önmagával.¹² A tipológiai háló felállításakor a teljességre törekedtünk, azaz arra, hogy minden egyházmegye legalább egy fennmaradt reprezentatív forrással szerepeljen. Közel kétszáz liturgikus úzus kalendáriumát és szanktorálját dolgoztuk föl egységes elvek alapján,¹³ az adatbevitel és -feldolgozás eredményeit a kutatócsoport közös tapasztalatai és Földváry Miklós összegző előadása alapján mutatjuk be röviden.¹⁴

(1) A szent mint liturgikus szereplő nem azonos a történeti személlyel, ezért célszerű a „liturgikus szentre” önálló jogon tekinteni. Magukban a liturgikus könyvekben kevés információ található a történeti személyekről: nevük, fajtájuk (apostol, mártír, szűz, hitvalló), esetleg haláluk helye, az ismertebbek esetében legendájuk, verses officiumuk adhatnak némi információt. A liturgikus értelemben vett szenthez mindig kapcsolódik hely (hol tisztelik?), idő (milyen napon vagy napokon?), esetleg funkció (pl. búzaszentelés). A történeti és a liturgikus tiszteletben részesített szentek különválasztását indokolja az is, hogy a hasonló vagy azonos nevű szentek összekeveredhetnek, de akár a nemük is megváltozhat.¹⁵ Így célszerű a kutatásnak is a liturgikus szentek tiszteletéből kiindulni (elsősorban liturgikus könyvekben található adatok alapján), nem pedig a történeti személyek életútjából (honnan származnak, hol töltöttek be egyházi funkciót, hol haltak meg stb.).

(2) A kalendárium és a szanktorále szorosan összetartoznak. A naptárnak és a szanktorálénak eltérő funkciói vannak, de egymást kölcsönösen feltételezik. Az előbbi egyfajta mutató szerepét tölti be, megtudjuk a szent dátumát, besorolását, rangját, míg utóbbi liturgikus szöveggyűjteményként funkcionál, és csak a legritkább esetben tünteti fel a ünnep dátumát vagy rangját. Ez persze az ideális eset, a gondosan szerkesztett nyomtatványokban is előfordul, hogy a szanktoráléban olyan szentet találunk, aki hi-

¹² Az USUARIUM forrásgyűjteményéről, gyűjtési elveiről, valamint a feldolgozás módszertanáról bővebben lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye”, *Magyar Egyházzene* XXI (2013/2014) 101–111. Uő: „A római rítus változatainak kutatása I.”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 29–36. Uő: „A római rítus változatainak kutatása II.”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 115–120.

¹³ Felsorolásuk a tanulmány végén található, részletes könyvészeti adatokért lásd az USUARIUM honlapján a „Sources” fület, a feldolgozott kalendáriumokhoz és a szanktorálékhoz pedig a „Calendar” fület. USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period, szerk. FÖLDVÁRY Miklós István et al., ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2015–. A kalendáriumok és szanktorálék feldolgozását FÖLDVÁRY Miklós István, HORVÁTH Balázs, KÁTAI Katalin, ORBÁN Csaba Frigyes OPraem, PAULUS Frigyes, ZÁBORSZKY Ede, a szoftveres fejlesztéseket pedig GOSSLER Károly végezte. <http://usuarium.elte.hu>

¹⁴ FÖLDVÁRY Miklós István: *Szentkultuszok és liturgia. Problémák, módszertan, megoldási kísérletek*, elhangzott a Magyar Hagiográfiai Társaság ülésén 2017. március 31-én.

¹⁵ Példa a szeptember 16-i Lucia és Geminianus ünnep, akik közül az első következetesen Luciusként szerepel P-ben, hasonlóan több más germán úzushoz, de az is változhat, hogy Quattuor coronati néven a szentek négyes (Severus, Severianus, Victorinus, Carpophorus) vagy ötös (Claudius, Nicostratus, Symphorianus, Castorius és Simplicius) sorozatát tisztelték.

ányzik a kalendáriumban, emiatt gyakran nem is lehet teljes bizonyossággal megállapítani a dátumát.

(3) A kalendárium egyéb funkciói: a naptár egyben *imago mundi*, azaz világmodell és számos egyéb funkciói lehetnek. Tartalmazhat mnemotechnikai, asztrológiai vagy egészségügyi versikéket, babonás napok jegyzékét, csillagászati megjegyzéseket vagy a kalendáriumot használó közösség obituáriumát stb. Ezekről egyelőre csak áttekintő képünk van, részletes feldolgozásuk még nem történt meg; ezt az is nehezíti, hogy a nyomtatványok korszakára egyre gyakrabban maradnak el ezek az elemek, így korábbi kéziratos kódexek bevonására is szükség lesz, ha teljes képet akarunk kapni.

(4) A szűk és bő kalendáriumok megkülönböztetése. Általános tapasztalatunk volt, hogy a különböző naptárak „telítettsége” szélsőségesen eltérő lehet, annak ellenére, hogy a szanktorálék mérete korántsem különbözik ennyire, tehát valószínűleg nem azt mutatja, hogy néhol nagyon sok, néhol pedig kevés szentet tiszteltek. A szűkebb kalendáriumok ünnepszegény hónapokban csak néhány szentet tüntetnek fel, míg a bővebb naptárak szinte az év összes napjára, gyakran többet is, és természetesen a kettő közötti átmenet is előfordulhat. Jól példázza ezt a jelenséget Utrecht 1514-es, és Münster 1520-as áprilisi naptára közötti különbség.¹⁶

(5) A kalendárium mint martirológium: a zsolozsma prima órájában előírás volt martirológium olvasása az ún. káptalantermi szertartás (*officium capituli*) keretében. Feltűnő azonban, hogy arányaiban nagyon kevés martirológium maradt ránk mint könyv,¹⁷ amiből az következik, hogy vagy nem olvasták, vagy más könyvből tették ezt. A bővebb kalendáriumok – bár nem olyan részletesek, mint a martirológiumok – erre alkalmasak lehetnek. Ezt támasztja alá, hogy vannak olyan kalendáriumok liturgikus könyvekben, amelyek martirológiumként hivatkoznak önmagukra, ilyen például a jelenleg Párizsban őrzött, valószínűleg Saint-Maur-de-Fossés apátságából származó XI–XII. századi misszálé naptárának címfelirata: *Incipit martyrologium per totius anni*.¹⁸ Szintén erre utal a különböző naptárakban maradványként megmaradt martirológiumokra jellemző megfogalmazás: a szent neve előtt szerepel a helység neve locativusban, ahol ünneplik vagy ahol mártírhalált halt. A P-ben ilyen a *Romae Zotici* február 12-én, *In Britannia sancti Albini* március 23-án, de II. Szent Henrik császár szakramentáriumának kalendáriumában is számos példa található: *In Africa sancti Salvii* január 11-én, *In Treviro Valerii episcopi* január 29-én, *In Alexandria Fortunati* február 26-án, *Romae Simplicii papae* március 2-án stb.¹⁹

¹⁶ *Missale Traiectense*. Ioannes Seversz, Leiden 1514. <http://usuarium.elte.hu/books/10243/view>; *Missale Monasteriense*. Franciscus Birchman – Goffredus Hat, Köln 1520. <http://usuarium.elte.hu/books/10256/view>

¹⁷ Radó Polikárp a magyarországi liturgikus kódexeket számbavevő katalógusleírásában mindössze négy könyv szerepel. RADÓ Polycarpus (Polikárp): *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 419–421.

¹⁸ *Missale sancti Mauri Fossatense*. Paris, Bibliothèque nationale de France, Latin 12054, 1^r. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8422976g/f7.image>

¹⁹ II. Szent Henrik császár szakramentárium (Regensburg, Szent Emmeram-apátság, 1002–1014), München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 4456, 5^r–10^v.

A P szerkezete

Mielőtt rátérnénk a kalendárium és a szanktorále elemzésére, szükségesnek tartunk néhány megjegyzést tenni a kódex szerkezetéről. A P liturgikus részeinek hagyományos felosztása (kalendárium és computus-táblázatok 1^r–16^v; ún. Nagy szakramentárium 17^r–129^v; ún. Rövid rituále 129^v–136^v; ún. Kis szakramentárium vagy helyesebben szakramentárium kiegészítés 137^r–142^v)²⁰ helyett javasoljuk, hogy az egészet egységként kezeljük, mégpedig egyszerűen *szakramentárium*ként. Nemcsak azért, mert mind a négy rész ugyanúgy a harmadik kéz munkája (ez már önmagában elég filológiai érv lenne), hanem azért is, mert a szakramentáriumok nagy része pontosan ilyen felépítésű. Ahogy fentebb megjegyeztük, a kalendárium és a szanktorále szorosan összetartoznak (a kalendáriumhoz pedig – opcionálisan – a *computus* táblák), és hagyományosan a misén kívüli ordók is gyakran szerepelnek a szakramentáriumokban.²¹ Ami a függelékkel illeti, még a gondosan szerkesztett nyomtatványokban is előfordul, hogy bizonyos szentek miséi vagy votív misék függelékesen maradnak,²² korábbi kéziratoknál pedig kifejezetten jellemző,²³ és semmi sem mutat arra, hogy ne a könyv szerves részeként kezeljük.

Azt is fontos megjegyezni, hogy korai liturgikus könyvektől egyáltalán nem idegen, hogy nem liturgikus szövegeket is tartalmazzanak, ilyen például a jelen tudásunk szerint legkorábbi teljes liturgikus könyv, a Bobbio-misszale, vagy az ún. Leofric-misszale.²⁴ A további kutatások feladata lesz, hogy feltárja a P szakramentárium és a kódex egyéb részei (zsinati határozatok, pozsonyi évkönyvek, húsvéti képsor) egymáshoz való viszonyát. A *Micrologus* és a szakramentárium szoros tartalmi összefüggését korábbi tanulmányában már meggyőzően bizonyította Földváry Miklós.²⁵

²⁰ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása...* 145.

²¹ Ahogyan a legkorábbi fennmaradt gelazián és gregorián típusú szakramentáriumokban is jellemzően megtalálhatók a virágvasárnapi és nagyheti szertartások, vezeklők visszafogadása, keresztesítés, templomszentelés, kisebb és nagyobb egyházi rendek feladása, temetés stb. A különböző kéziratok részletes tartalmi leírását lásd: CYRILLE VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen.* Pastoral Press, Portland – Oregon 1986. 61–134.

²² Például Valencia, 1509, 346^v–353^r; Metz, 1597, 219^v–221^v.

²³ Például a P mellett fennmaradt másik magyarországi szakramentáriumban is a főszöveget másoló kéz jegyzi a függelékkel: Szent Margit-szakramentárium, Zagreb, Knjižnica Metropolitana, MR 126, 76^v, 80^r–82^v.

²⁴ ELIAS AVERY LOWE – ANDRÉ WILMART – HENRY AUSTIN WILSON (szerk.): *The Bobbio Missal. A Gallican Mass-Book (MS. Paris. Lat. 13246). Text, Notes and Studies.* Henry Bradshaw Society, London 1991. NICHOLAS ORCHARD (kiad.): *The Leofric Missal.* Henry Bradshaw Society, London 2002.

²⁵ FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN: „A liturgiagyarázat nyomai a XV. század előtti Magyarországon. A Pray-kódex *Micrologus*-a és annak környezete”, in DÉRI BALÁZS (szerk.): *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére.* L'Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest 2008. 81–92.

A P kalendárium

A naptár tetején a hónap napjainak és holdjainak meghatározása előtt két, nem összefüggő verssor található: az első a csillagjegyek, a második az ókori eredetű, ún. szerencsétlen napok (*dies Aegyptiacus*) foglalata, utóbbiak az adott napoknál is szerepelnek „D. E.” rövidítéssel.

A kalendárium első oszlopában találhatóak a húsvét kiszámításához használatos ún. aranyszámok (*numeri aurei*), a második oszlopban pedig az ún. holdbetűk (*litterae lunares* vagy *litterae terminorum*), amelyeket az újhold és a holdtölte kiszámítására használtak. Az ábécé betűi háromszor ismétlődnek folyamatosan a következő módon: jelzés nélkül a-tól u-ig (*litterae nuda*), majd szintén a-tól u-ig utánuk egy ponttal (*litterae postpunctatae*), végül pedig a-tól t-ig a betűk előtt egy ponttal (*litterae praepunctatae*). A XI. századtól egyre kevésbé használatos ez a rendszer, mert addigra a holdfázisokat az aranyszámok és a vasárnapi betűk kombinálásával is ki lehetett számolni.²⁶

A harmadik oszlop az ún. vasárnapi számok (*littera dominicales*), majd utána a napok megnevezései a római időszámítás szerint. Ezek után következnek maguk az ünnepek fekete vagy vörös betűvel, majd az egyéb, a naptárakra jellemző kiegészítések: csillagjegyek kezdetei és egyéb csillagászati bejegyzések, szerencsétlen napok, kántorböjtök kezdete, egészségügyi versikék és magyar nekrológ (utóbbi kettő részben a harmadik kéz, részben már későbbi kezek által bejegyezve).

A P kalendárium – futó pillantás alapján is látszik – a bővebb, martirológiumszerű naptárok csoportjába tartozik. Ha Barnabás és Bertalan apostolok kivakart vigíliáit is számba vesszük, akkor minden napra jut legalább egy szent, gyakran több is. Helyhiány miatt az egyébként kellően ünnepszegény februárt választottuk szemléltetésre, de a következtetések a többi hónapnál is megállják a helyüket (*1. táblázat*). A ritkább szentek esetében a legtöbb párhuzam a következő egyházmegyékkel van: Évora, Granada, Messina, Nantes, Utrecht, Zágráb, de jól látszik, hogy rendszeres megfelelés egy úzussal sem mutatható ki. Az említett egyházmegyék naptárainak mindegyike bővebb, martirológiumra hajazó kalendárium, ez az oka a részleges hasonlóságoknak, és nem az úzusok rokonsága.

A Kniewald és Radó által a P kalendáriumának egyik mintapéldányaként számon tartott Ratoldus-szakramentárium kalendáriumával pedig semmiféle rokonság nem mutatható ki.²⁷ Február hónapban az egész Európában tisztelt ünnepeken kívül (*Brigida, Purificatio BMV, Vedastus, Scholastica, Soter, Iuliana, Cathedra Petri, Matthias*) egyedül Stephanus episcopus ünnepe található meg mindkét naptárban.

²⁶ SZENTPÉTERY Imre: *A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása*. Neumann Kht, Budapest 2006. 51–52. §. <http://mek.oszk.hu/05400/05442/>

²⁷ Nicholas ORCHARD (kiad.): *The Sacramentary of Ratoldus*. Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 12052. Henry Bradshaw Society, London 2005. 66–80.

A P szanktoráléja

Az érett, késő középkori esztergomi úzus szervesen illeszkedik a germán liturgikus tájba, szanktoráléjában szereplő jellegzetes germán szentjeinek nagy része már a P-ben is szerepel (II. 25. Walpurga, IV. 23. Adalbert, V. 1., Zsigmond, V. 4. Flórián, V. 5. Gotthard, VII. 7. Willibald, VII. 8. Kilián és társai, VIII. 5. Oswald, XI. 7. Willibrord, XI. 16. Othmar). A teljeskörű összehasonlítás megerősíti Veszprémy László eredményeit, miszerint a korábbi kutatás által hangsúlyozott, ún. frank szentek szintén megtalálhatóak a germán területeken, sőt gyakran egész Európában ünneplik őket. Utóbbira jó példa Vedastus ünnepei, amelyekre Kniewald a mintapéldány Corbei-ből, Radó pedig St-Vaastból való származásának elméletét építette.

Az esztergomi úzustól eltérő ünnepeket jelen tanulmány 2. és 3. táblázata szemlélteti. Kisebb részük egész Európára jellemző (II. 6. Vedastus, IV. 11. Leo, IV. 13. Euphemia, V. 13. Maria ad Martyres, VII. 28. Nazarus és Celsus, VIII. 27. Rufus, X. 26. Amandus), nagyobb részük pedig a germán tájra (II. 8. Helena, V. 7. Iuvenalis, V. 8. Victor, V. 13. Gengulfus, VIII. 27. Pelagius, IX. 8. Corbinianus, IX. 19. Ianuarius, IX. 22. Emmeramus, IX. 22. Lutruda, IX. 24. Ruthbertus, X. 31. Wolfgangus, XI. 7. Willechaldus), utóbbiak között viszont nemcsak dél-, hanem jellemzően északnémet párhuzamok is találhatóak (Ianuarius, Liutrud, Willechaldus). A germán tájon belül továbbra is a délnémet rokonság tűnik a legerősebbnek,²⁸ de érdekes, hogy a P ritka vagy jellegzetes ünnepeinek semmilyen párhuzamát nem találtuk a Veszprémy László által hangsúlyozott Eichstätt-tel.

Mindenképpen említésre méltó Benedek Átvitelének nyolcadnapja (VII. 18.): az egyházmegyék közül csak Gironában van meg, viszont megtalálható Valladolid és Cluny apátságában. Ez a P monasztikus eredetét támogatná, de mindenképpen korábbi forrásokkal is össze kell vetni. Az adatbázisunkban Valladolid és Cluny mellett egyedül Montecassinóból van monasztikus forrás, amelyből viszont nemcsak a nyolcadnap, de maga az ünnep is hiányzik, hiszen az itáliai monostorban tagadták, hogy a Fleureybe való ereklyéátvitel valaha is megtörtént volna.

Szintén monasztikus kötődésre utal Liutrud, châlons-i szűz és remete. Bár a történelmi szent frank területen élt, kultusza francia területen egyáltalán nem található meg, ellenben Halberstadt, Paderborn és Hildesheim egyházmegyékben igen, ugyanis a IX. században az ezen a területen található corveyi apátságba vitték Liutrud ereklyé-

²⁸ Az újabb kutatások a magyarországi liturgia kezdeteinél is bajor, kiemelten pedig regensburgi hatást mutattak ki, lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest 2014., FÖLDVÁRY Miklós István – HORVÁTH Balázs: „Beyond the Gradual. An analysis of the recited layers of Mass Propers and the impact of Regensburg on the early Hungarian liturgy”, *Studia Musicologica* LVI (2015) 161–172. Stampler Ábel *Gottesdienst in Regensburger Institutionen* c. konferencián elhangzott előadása (Regensburg, 2017. július 7.), és megjelenés előtt álló tanulmánya: STAMLER Ábel: „Parallels between the Monastic ordines of Pontificals from Veszprém and Regensburg”, in Harald BUCHINGER – Sabine REICHERT (szerk.): *Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne*. Schnell und Steiner, Regensburg 2019. (Forum Mittelalter-Studien 16)

it.²⁹ Ugyan egy szent alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, érdekes, hogy a biztosan magyar földön írt XI. századi Esztergomi benedikcionálnak ugyancsak – és kizárólag – a Szász Hercegség területén ismertek másolatai a XIII–XIV. századból (Braunschweig és Magdeburg), így ezzel a régióval nem kizártak további liturgikus kapcsolatok sem.³⁰

Ibero-provanszál és gall területekről csak Maiolus apát (V. 13.) és Martialis (VI. 30) eredeztethető, előbbi azonban szintén lehet monasztikus kapcsolat tanúja. A P-re jellemző ó- és újszövetségi szenteknek (VI. 22. Jakab apostol, VII. 20. Illés, VIII. 20. Sámuel próféta, X. 6. Ábrahám, Izsák és Jákob) rendszeres párhuzamait nem találtuk, ez egyértelműen az ünnepek keleti, valószínűleg keresztes eredetét erősíti. Ábrahám, Izsák és Jákob ünnepe megtalálható Limoges-ben és a kármelitáknál, Illés pedig a magyar forrásokon kívül Raguzában (Dubrovnik) és két normann egyházmegyében (Palermo és Messina).

A P második húsvétmutató táblája

A húsvét ünnepét az aranszámok alapján minden évre pontosan ki lehetett számolni, azonban sok könyvben találkozunk az ún. húsvétmutató táblákkal, amelyek előre, akár több évtizedre kiszámítva tartalmazzák a húsvét dátumát. A P-ben két ilyen tábla is található: 10^r–12^v oldalakon az első a 1150–1297 évekhez, majd 14^r–15^v oldalakon 1171-től 1276-ig, utóbbi azért különösen fontos számunkra, mert 1237-ig a dátumokhoz tartozó szenteket is bejegyzik. Az évszámok felsorolása után két oszlop található, mindkettő aranszámmal és római dátummal: az első hetvenedvasárnap (*Septuagesima*), a második pedig húsvét vasárnapjának időpontja, utánuk pedig az aznap ünnepelt szent neve következik.

A nyilvánvaló másolási hibákat javítva, és az ünnepeket dátum szerint rendezve gyakorlatilag kapunk egy újabb szentlistát január 19-től április 24-ig (4. és 5. táblázat). Zavarba ejtő azonban, hogy – bár ugyanaz a kéz jegyzi – rendkívül nagyok az eltérések a kalendáriumtól. A második húsvétmutató tábla tele van szinte ismeretlen, Európa-szerte ritka mártírszentekkel, akiknek egy részét nehezen, vagy egyáltalán nem sikerült eddig azonosítani. A késő középkorra egy részük tejesen párhuzam nélküli, az egyezések kapcsán pedig hasonló következtetésre juthatunk, mint a kalendárium esetében: rendszeres megfelelés egy úzussal sincs, az esetleges párhuzamok kizárólag a bővebb, martirológiumszerű naptárakkal mutathatók ki: Dol-de-Bretagne, Évora, Granada, Utrecht stb.

A római dátum után írt szent elvileg a nap azonosítását könnyítené, hiszen a középkori ember a napokat sokkal inkább az aznapi szent neve alapján ismerte, mintsem a római dátum alapján, pl. június 24-ét Szent Iván napjaként, és nem július Kalendája

²⁹ *Ökumenisches Heiligenlexikon*, „Liutrud von Perthois” szócikk, https://www.heiligenlexikon.de/BiographienL/Liutrud_von_Perthe.html

³⁰ FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále* 7.

előtti nyolcadik napként tartotta számon. Ezért is furcsa, hogy miért ragaszkodott a második húsvétmutató szerkesztője a kevésbé ismert mártírszentekhez, amikor Magyarországon és Európában is ünnepelt, biztosan közismert szentek erre alkalmasabbak lettek volna (pl. a második húsvétmutatóban Iuliana mártír található a kalendárium-ban szereplő Marius és Martha helyett, vagy VII virgines Maria Aegyptiaca helyett).

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a P kalendárium és szanktoráléja szorosan összetartozik. A naptár a bővebb kalendáriumok típusához tartozik, ennek megfelelően a martirologium funkcióját is ellátta, azonban a naptár alapján nem tudunk rokonságot kimutatni. Magyarázat nélkül maradt, hogy a második húsvétmutató táblában található szentek miért különböznek ennyire a kalendáriumtól, így annak ellenére, hogy mindkettő a harmadik kéz munkája, tartalmilag nem tekinthetjük összetartozónak őket.

A szanktorále vizsgálata során megerősítettük Veszprémy László következtetéseit, és a P-t a germán liturgikus tájban helyeztük el, nyomát sem találtuk azonban a gall (frank, francia) szenteknek, amelyek alapján Kniewald és követői a kódex északfrancia forrásterületét vélték lokalizálni. A további kutatások során szükséges lesz összevetni a P-t a vele kortárs dél-, valamint északnémet könyvekkel, különös tekintettel a monasztikus forrásokra. Szintén a leendő kutatásra vár a P elhelyezése a teljes magyarországi anyag összefüggésében.

Felhasznált források³¹

AGA = Agde 1300–1400	ATR = Arras 1508	BRE = Bremen 1511
ABO = Turku 1488	ATS = Auxerre 1300-1400	BRI = Bressanone 1511
ABR = Avranches 1534	AUG = Augsburg 1510	BTR = Béziers 1400–1500
ABU = Ávila 1510	AUX = Auch 1495	CAL = Calahorra 1554
AGE = Agen 1531	BAD = Badajoz 1529	CAM = Cambrai 1507
AGR = Eger 1509	BAM = Bamberg 1490	CAR = Chartres 1490
AGS = Aosta 1000–1600	BAS = Basel 1479 előtt	CAS = Cassino 1506
AMB = Amiens 1487 (?)	BEL = Beauvais 1514	CAT = Châlons 1506
AND = Angers 1489 (?)	BGS = Burgos 1507	CEN = Le Mans 1482
ANI = Le Puy-en-Velay 1543	BIC = Bayeux 1503	CLN = Cluny OSB 1493
AQL = Aquileia 1517	BIN = Bayonne 1543	CNC = Cuenca 1559
AQU = Aix-en-Provence 1466	BIS = Besançon 1485	COL = Köln 1487
ARG = Strasbourg 1486-1490	BIT = Bourges 1547	COM = Compostela 1569
ARL = Arles 1200–1300	BRA = Brandenburg 1494	CON = Konstanz 1505
AST = Astorga 1546	BRC = Braga 1549	COR = Córdoba 1561

³¹ Részletes könyvészeti adatokért lásd: USUARIUM, „Sources”.

CRA = Kraków 1493 után	MAS = Marseille 1530	RGS = Ragusa 1100–1200
CTS = Coutances 1557	MAT = Mâcon 1532	RIGA = Rīga 1450 körül
CUR = Chur 1497	MED = Milano 1499	ROM = Roma 1482
CSR = Zaragoza 1498	MER = Merseburg 1502	ROT = Rouen 1495
DER = Tortosa 1524	MES = Messina 1499	SAL = Salzburg 1498
DIE = Die 1499	MET = Metz 1597	SAR = Salisbury 1516
DOL = Dol-de-Bretagne 1502	MIM = Mende 1530	SED = Sion 1439
DUB = Dubrovnik 1100–1200	MIN = Minden 1513	SEG = Siguenza 1552
EBD = Embrun 1512	MIS = Meißen 1502	SEN = Sens 1400–1500
EBO = York 1100–1516	MOG = Mainz 1482	SGB = Segovia 1500
EBR = Évreux 1497	MON = Münster 1520	SIL = Senlis 1524
EIS = Eichstätt 1494	MOR = Théroouanne 1491	SPI = Speyer 1501
ELB = Évora 1509	NAN = Nantes 1482	STG = Strängnäs 1487
ELN = Elné 1500 (?)	NAR = Narbonne 1500	STR = Esztergom 1484
EUD = Autun 1493	NAU = Naumburg 1501	SUE = Soissons 1509
FRI = Freising 1502	NID = Trondheim 1519	SWE = Schwerin 1479
GEB = Genève 1521	NIV = Nevers 1490	TAR = Tarentaise 1530
GER = Girona 1557	NOR = Norwich 1400 körül	TIR = Tarazona 1500
GIE = Jaén 1499	NOV = Noyon 1541	TLS = Toulouse 1490
GNE = Gniezno 1492 (?)	OCARM = kármeliták 1490	TOL = Toledo 1551
GRA = Granada 1541	OCIST = ciszterciék 1486	TOR = Tournai 1498
GRT = Grenoble 1532	ODU = ultramontani 1480	TRA = Utrecht 1514
HAF = København 1510	OLM = Olomouc 1488	TRC = Tarragona 1499
HAL = Halberstadt 1511	OP = domonkosok 1500	TRE = Trier 1547
HAM = Hamburg 1509	OPRAEM = premontreiek 1510	TUL = Toul 1492–1493
HAV = Havelberg 1489 (?)	ORL = Orléans 1522	TUR = Tours 1493
HIL = Hildesheim 1511	OSPPE = pálosok 1514	UCE = Uzès 1495
HIS = Sevilla 1565	OT = német lovagrend 1499	UPS = Uppsala 1513
HRB = Würzburg 1493	OXO = El Burgo de Osma 1561	URG = Urgell 1509
HRF = Hereford 1502	PAD = Paderborn 1400–1500	VAL = València 1509
ILL = Lleida 1524	PAL = Palencia 1567	VAS = Bazas 1503
KAM = Kamień 1506	PAM = Pamplona 1501 (?)	VEN = Vannes 1574
LAU = Laon 1491	PAN = Palermo 1100–1150	VIB = Viborg 1500
LBS = Lebus 1484–1491	PAR = Paris 1481	VIC = Vic 1496
LEM = Limoges 1483	PAT = Passau 1491 (?)	VIE = Vienne 1519
LEO = Liège 1499	PIC = Poitiers 1498	VIV = Viviers 1527
LEX = Lisieux 1504	PLA = Plasencia 1554	VLL = Valladolid osb 1499
LNC = Linköping 1400–1500	PLO = Płock 1520	VLT = Valence 1504
LNG = Langres 1520	POS = Poznań 1524	WAR = Warmiński 1497
LSN = Lausanne 1493	PRA = Praha 1498 (?)	WOR = Worms 1490
LUB = Lübeck 1486	QUI = Pécs 1487	WRA = Wrocław 1483
LUG = Lyon 1530	RAC = Ratzeburg 1492–1493	XAN = Saintes 1500 körül
LUN = Lund 1514	RAT = Regensburg 1485 (?)	ZAG = Zagreb 1511
MAC = Saint-Malo 1503	RED = Rennes 1495 körül	
MAG = Magdeburg 1503	REM = Reims 1505	

1. táblázat. A kalendárium februári ünnepei

DÁTUM	ÜNNEP	PÁRHUZAMOK
II. 1.	<i>Brigidae virginis</i>	leggyakoribb
II. 2.	<i>Ypapanti Domini</i>	= <i>Purificatio BMV</i>
II. 2.	<i>Purificatio sanctae Mariae</i>	leggyakoribb
II. 3.	<i>Blasii episcopi et martyris</i>	leggyakoribb
II. 4.	<i>Eulaliae virginis</i>	ODU
II. 5.	<i>Agathae virginis et martyris</i>	leggyakoribb
II. 6.	<i>Vedasti et Amandi episcoporum</i>	leggyakoribb
II. 7.	<i>Auguli episcopi</i>	DOL, MAC, MES, NAN, TRA, TRE,
II. 8.	<i>Iulii episcopi</i>	–
II. 8.	<i>Helena reginae</i>	BAM, BAS, BRA, HAV, HRB, KAM, LBS, MAG, MOG, MIN, NAN, POS, RAC, TRA, WOR, WRA, ZAG
II. 9.	<i>Altonis confessoris</i>	AUG, FREI
II. 10.	<i>Scholasticae virginis</i>	leggyakoribb
II. 10.	<i>Sotheris virginis</i>	második leggyakoribb
II. 11.	<i>Eufraxiae virginis</i>	BUR, CAT, ELB, GRA, LAU, MED, MEL, SGB, TRE
II. 12.	<i>Romae Zotici</i>	–, febr. 10-én gyakori
II. 13.	<i>Stephani episcopi</i>	ELB, LUG, MAT, RIG
II. 14.	<i>Valentini Vitalis Zenonis</i>	leggyakoribb
II. 15.	<i>Faustini et Iovitae martyrum</i>	leggyakoribb
II. 16.	<i>Iulianae virginis</i>	leggyakoribb
II. 17.	<i>Polochromi episcopi et martyris</i>	leggyakoribb (BEL, ELB, MES, NAN, MAC, TRA, ZAG)
II. 17.	<i>Leandri episcopi</i>	—
II. 18.	<i>Simeonis episcopi</i>	leggyakoribb
II. 19.	<i>Gabini presbyteri</i>	leggyakoribb (CNC, DOL, ELB, GRA, MES, NAN, MAC)
II. 20.	<i>LXXIX martyrum</i>	csak ZAG; de 21-én: CNC, ELB, GRAN, MES, TRA
II. 21.	<i>Hilarii episcopi</i>	MES, PLA
II. 22.	<i>Kathedra sancti Petri</i>	leggyakoribb
II. 23.	<i>Sanctorum martyrum LXXII</i>	CNC, GRA
II. 24.	<i>Mathyae apostoli</i>	leggyakoribb
II. 25.	<i>Walpurgae virginis</i>	leggyakoribb, főleg délnémet
II. 26.	<i>Alexandri episcopi</i>	leggyakoribb
II. 26.	<i>Felicis cum sociis suis</i>	GRA, OXO, SEG
II. 27.	<i>Leandri episcopi</i>	CUR, ELB, SEG, TRA, TRE
II. 27.	<i>Iuliani martyris</i>	AMB, CNC, EDU, ELB, DOL, GRA, MES, TRA, ZAG
II. 28.	<i>Romani abbatis</i>	második leggyakoribb

2. táblázat. A szanktorále összesítése

DÁTUM	ÜNNEP	PÁRHUZAMOK
?	<i>De sepulcro Domini</i>	—
II. 6.	<i>Vedasti confessoris</i>	leggyakoribb
II. 8.	<i>Helena reginae</i>	leggyakoribb, a germán tájra jellemző: BAM, MOG, BRA, LBS, WRA, MAG, MIN, WOR, HRB, ZAG, HAV, KAM, NAN, POS, RAC, PAR, TRA
II. 10.	<i>Sotheris</i>	Scholastica után a leggyakoribb
II. 14.	<i>Vitalis</i> [<i>Feliculae et Zenonis</i>]	Valentinus után a leggyakoribb
IV. 11.	<i>Leonis confessoris</i>	leggyakoribb
IV. 13.	<i>Eufemiae virginis</i>	leggyakoribb
V. 7.	<i>Iuvenalis</i>	gyakori, főleg germán: OLM, GNE, LBS, FRI, WRA, WOR, HRB, CRA, PLO, MAT, TRA
V. 8.	<i>Victoris martyris</i>	gyakori, főleg germán: AUG, BRI, LNS, FRI, MED, HRB, PAT, ARG, CUR
V. 13.	<i>Mariae ad Martyres</i>	leggyakoribb
V. 13.	<i>Gengulfi martyris</i>	BAM, MOG, AUG, BRA, BRI, FRI, SPI, MAG, MIN, WOR, CON, RAT, TRE, CUR
V. 14.	<i>Bonifaci martyris</i>	BAS, ZAG, OSPPE
VI. 22.	<i>Iacobi apostoli fratris Domini</i>	—
VII. 18.	<i>Octava sancti Benedicti</i>	GER, VLL, 17-én CLN
VII. 20.	<i>Helyae prophetae</i>	RGS, PAN, ZAG, QUI, MES
VII. 21.	<i>Feliciani martyris</i>	—
VII. 28.	<i>Nazarii [et Celsi]</i>	leggyakoribb
VIII. 1.	<i>VII Machabeorum</i>	Petrus ad Vincula mellett a leggyakoribb
VIII. 4.	<i>Iustini episcopi</i>	germán: MOG, FRI, MIN, WOR, ARG, frank: CAR, NIV, LNG
VIII. 20.	<i>Samuelis prophetae</i>	—
VIII. 27.	<i>Rufi martyris</i>	leggyakoribb
VIII. 27.	<i>Pelagii</i>	27-én csak aug, HRB; 28-án AQL, BAM, EIS, BAS, FRI, SPI, MIN, LUB, CON, ARG, CUR, WRA, LBS
IX. 8.	<i>Corbiniani confessoris</i>	SPI, BRI, BAM, AUG, FRI, WRA, SAL, HRB, PAT, RAT
IX. 19.	<i>Ianuarii</i>	gyakori: BRA, MAG, BAS, LBS, HAV, KAM, RAC, OXO, WRA, MET, MIM, WOR, TOR
IX. 22.	<i>Emmerami</i>	germán, lengyel, magyar
IX. 22.	<i>Liutrudis virginis</i>	HAL, HIL, PAD
IX. 24.	<i>Ruthberti</i>	LBS, AQL, BRI, EIS, FRI, SAL, WOR, HRB, PAT, RAT
IX. 28.	<i>Vigilia sancti Michaelis</i>	HAL, GER
X. 6.	<i>Abraham Isaac et Iacob</i>	LEM, OCARM
X. 26.	<i>Vedasti [et Amandi]</i>	Amandus a leggyakoribb Európában, de Vedastus-szal együtt csak: AQU, BRA, HAV, MAS, MET, VLT, VIE,
XI. 7.	<i>Willechaldi confessoris</i>	7-én csak NID; 8-án: észak-német, skandináv: HAF, LUN, RIG, SWE, VIB, BRE, HAM, MIN, LUB, RAC

3. táblázat. A szanktorále függelékének összesítése

DÁTUM	ÜNNEP	PÁRHUZAMOK
V. 13.	<i>De sancto Maiolo abbate</i>	frank és iberoprovarsál területeken, de 11-én: GIE, BAD, BGS, ABU, CNC, TIR, BEL, BIT, VLT, PAR, CLN, ANI, MAT, SUE
VI. 26.	<i>Maxencii confessoris</i>	csak kalendáriumokban: LEM, TUR, PAR,
VI. 30.	<i>Marcialis episcopi</i>	gyakori, főleg frank és iberoprovarsál területeken
VII. 24.	<i>Vigilia Christofori</i>	—
VIII. 11.	<i>Radegundae virginis</i>	BRI, SAL, MED; franciáknál 13-án
X. 9.	<i>Domni martyris</i>	ezen a napon csak MED
XI. 17.	<i>Aniani episcopi et Gregorii papae</i>	együtt csak: BEL, RED, CLN
X. 31.	<i>Wolfgangi confessoris</i>	AQL, BAM, AUG, BRI, FRI, NAU, CON, PAT, RAT, CUR

4. táblázat. A második húsvétmutató tábla és a kalendárium megegyező ünnepei

DÁTUM	ÜNNEP	DÁTUM	ÜNNEP
I. 20.	<i>Fabiani</i>	II. 14.	<i>Valentini</i>
I. 21.	<i>Agnētis</i>	II. 15.	<i>Faustini</i>
I. 22.	<i>Vincencii</i>	II. 17.	<i>Polochromi</i>
I. 23.	<i>Emerencianae</i>	II. 18.	<i>Simeonis</i>
I. 24.	<i>Timothei</i>	III. 22.	<i>Paulini</i>
I. 25.	<i>Conversio sancti Pauli</i>	III. 25.	<i>Annuntiatio sanctae Mariae</i>
I. 26.	<i>Policarpī</i>	III. 26.	<i>Castuli</i>
I. 27.	<i>Iohannis episcopi</i>	IV. 2.	<i>Niceti</i>
I. 28.	<i>Octava Agnetis</i>	IV. 4.	<i>Ambrosii</i>
I. 29.	<i>Valerii</i>	IV. 6.	<i>Sixti Iustini</i>
I. 30.	<i>Aldegundis</i>	IV. 8.	<i>Mariae Egiptiacae</i>
II. 1.	<i>Brigidae</i>	IV. 9.	<i>Mariae Egiptiacae</i>
II. 2.	<i>Purificatio</i>	IV. 10.	<i>Ezechielis</i>
II. 3.	<i>Blasii</i>	IV. 11.	<i>Leonis</i>
II. 5.	<i>Agathae</i>	IV. 14.	<i>Tiburtii</i>
II. 6.	<i>Vedasti</i>	IV. 15.	<i>Elenae</i>
II. 7.	<i>Auguli</i>	IV. 18.	<i>Eleuterii</i>
II. 10.	<i>Scholasticae virginis</i>	IV. 24.	<i>Georgii</i>

5. táblázat. A második húsvétmutató tábla és a kalendárium eltérő ünnepei

DÁTUM	ÜNNEP	KALENDÁRIUMBAN	AZONOSÍTÁS	PÁRHUZAMOK
I. 19.	<i>Iulianae</i>	<i>Marii et Marthae</i>	Iuliana, III. sz. torinói mártír	—
II. 4.	<i>Fileae</i>	<i>Eulaliae virginis</i>	Phileas, IV. sz.-i alexandriai mártír	COR, ELB, ORL, TRE, TRA
II. 8.	<i>Pauli episcopi</i>	<i>Iulii episcopi Helenae reginae</i>	Paulus, VII. sz.-i verduni püspök, tholey-i szerzetes	CAT, TRE
II. 9.	<i>Romani</i>	<i>Altonis confessoris</i>	Romanus, Silpius hegyi remete († 400 körül)	—
II. 11.	<i>Desiderii</i>	<i>Eufraxiae virginis</i>	Desiderius, Vienne püspöke, † 606	AQU, LUG, VIV, BEL, COL, ARL, DOL, GEB, ZAG, DIE, NAN, SEN, MAT, TUR, TRA, AMB
II. 13.	<i>Formichilis</i>	<i>Stephani episcopi</i>	(?) Fulcran, lodève-i püspök, † 1006	(?) BTR, AGA, MIM
II. 19.	<i>Publi</i>	<i>Gabini presbyteri</i>	Publius, afrikai mártír és társai	DOL
II. 20.	<i>Coronae</i>	<i>LXXVIII martyrum</i>	Corona mártír, ritka ezen dátumon	MED, TUL
III. 8.	<i>Nicomedis</i>	<i>Poncii diaconi et martyris</i>	?	—
III. 23.	<i>Theodori</i>	<i>In Britannia sancti Albini</i>	Theodorus, IV. sz.-i antiochiai mártír	HAF, DOL, MES, MAC
III. 24.	<i>Agapiti</i>	<i>Quirini martyris</i>	Agapitus, III. sz.-i phrygiai püspök	MAC
III. 24.	<i>Hierinis</i>	= (?)	(?) Quirinus, római mártír átvitele Tegernsee-be	—
III. 28.	<i>Rogati</i>	<i>Prisci Malci confessoris</i>	Rogatus és társai, caesariai mártírok	—
III. 29.	<i>Saturnini</i>	<i>Eustasii abbatis Gregorii Nazanzeni</i>	Pastor, Victorinus, Saturninus, Dola és Iuliana, III. századi mártírok Nikomédiában	—
III. 30.	<i>Eulaliae</i>	<i>Quirini martyris</i>	Domninus és társai, Thessaloniké-i mártírok, † 304	—
IV. 1.	<i>Theodora virginis</i>	<i>Agapiti martyris</i>	Theodora, II. sz.-i római mártír	—
IV. 3.	<i>Teodorae</i>	<i>Benigni martyris</i>	Theodora vagy Theodosia, tyrusi mártír † 307	ELB, GRA, DOL, LEM, COM, TUR, TRA
IV. 6.	<i>Hiernis</i>	<i>Sixti Iustini episcoporum Marinae virginis</i>	(?) Herenaeus és társai, nikomédia mártírok	—
IV. 6.	<i>Nicomedis</i>	<i>Sixti Iustini episcoporum Marinae virginis</i>	?	—
IV. 7.	<i>Eusuppi</i>	<i>Timothei martyris</i>	(?) Hegesippus, † 180	ELB, GRA, PAL, TRA
IV. 9.	<i>VII virginum</i>	<i>Mariae Egiptiacae</i>	sirmiumi mártírszüzek	AMB; 8-án MES
IV. 13.	<i>Fuscae virginis</i>	<i>Eufemiae virginis et martyris</i>	Fusca, III. sz.-i itáliai mártír	—

DÁTUM	ÜNNEP	KALENDÁRIUMBAN	AZONOSÍTÁS	PÁRHUZAMOK
IV. 16.	<i>Anacleti</i>	<i>Calixti martyris</i>	Anicetus, II. sz.-i római mártír-püspök	BRE
IV. 17.	<i>Donati</i>	<i>Petri diaconi</i>	?	—
IV. 19.	<i>Timonis</i>	<i>Rufi martyris, Leonis papae</i>	Timon diakónus, II. sz.-i mártír	BRE, ELB, MAC, TRA
IV. 20.	<i>Genesii</i>	<i>Senesii martyris Victoris papae</i>	Genesius és Publius mártírok	AUG, ZAG
IV. 21.	<i>Gaii</i>	<i>Simeonis episcopi et martyris</i>	Gaius római püspök, III. sz.-i mártír	NAN, MES
IV. 22.	<i>Gabini</i>	<i>Gaii papae</i>	?	—
IV. 23.	<i>Alexandri</i>	<i>Agapiti martyris</i>	Alexander, II. sz.-i lyoni mártír,	—

FÜGGELÉK

A TEMETÉSI SZERTARTÁS ÁTÍRÁSA

A KIADÁS ELVEI

Az alábbi függelékben a Pray-kódex temetési szertartásának átírását közöljük betekintésként a készülő kritikai kiadásba. A Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum alorozatának, a Monumenta Ritualia Hungarica sorozatnak kiadási elveit követjük, a következőkben csak röviden összegezzük ennek legfontosabb jellegzetességeit.¹ A legszembetűnőbb sajátosság a normalizált latin helyesírás, valamint a szöveg értelmezéséhez szervesen hozzátartozó tagolás és tördelés, amely a liturgikus könyvek újkori hagyományait követi.

A normalizált helyesírás és központosítás a kereshetőséget és a más szövegekkel való összevetést szolgálja, de emellett a középkori latin szövegekben kevésbé járatos olvasót is segíti. Az eredeti írásalakok a mutatókban kereshetők vissza, a végső kiadás bevezetőjében pedig alapos és részletes ortográfiai elemzés is helyet fog kapni. A főszövegben csak a nyilvánvalóan másolásból fakadó nyelvtani hibákat javítottuk (nazálisok, betűszártévesztések), egyéb esetekben az apparátusban jelöltük az általunk javasolt olvasatot. A kézirat rövidítéseit feloldottuk, kivéve a liturgikus formulákat, valamint a verzusokat/verzikulusokat (V.) és a responzumokat (R.). A kiadói kiegészítések (...) jelek közé kerültek.

Kiadásunkban a rubrikákat vörössel szedtük, az énektételeket kurzív betűvel. A kódex nem használ elkülönített alcímeket, ezeket szintén a rubrikák részének tekinti, mi azonban az ordót értelmes egységként modulokra tagoltuk, ezeket – a Pray-kódex rubrikáiból kiemelt vagy az esztergomi hagyományból betoldott – alcímekkel láttuk el. A szakramentáriumkiadások hagyományait követve a tételek folyamatos arab számozást kaptak, a teljes szövegek és a különálló incipitek mellett egy tételnek tekintettük az összefüggő, egységes rubrikákat is, abban az esetben is, ha több incipit található bennük.

¹ DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2008. (Monumenta Ritualia Hungarica 1) LII–LVIII; FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica 2) XLVII–LIV; FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2014. (Műhelytanulmányok 1) 83–89. VARGA Benjámín: *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2016. (Műhelytanulmányok 2) LVIII–LXIII.

A Halotti beszéd és könyörgés szövegét betű szerint írtuk át, azaz – csakúgy mint a latin szövegben – nem követtük a kódexnek a korra jellemző sajátos betűformáit (f, i, 3, ý). Szintén a latin szöveggel összhangban a mondatokon belüli tagolást szolgáló pontok helyett vesszőt használtunk. A mellékjelek minden valószínűség szerint későbbi kéz utólagos bejegyzései, valószínűleg ugyanazéi, amely a kódex latin szövegének egyes részein a hangsúlyjeleket behúzta. A magyar szövegben funkciójuk ismeretlen, az átírásban egyelőre megtartottuk őket. A két nazális rövidítést feloldottuk (paradisū, nū), de ezt jelöltük az apparátusban is.

A temetési szertartás szövegét három mutató követi: az ordó konspektusa, a rövidített liturgikus formulák feloldása, valamint a kódex eredeti írásalakjainak jegyzéke. A konspektus az ordó tételeinek, műfajainak és moduljainak gyors áttekintését és más forrásokkal való könnyebb összevetését szolgálja, a műfajok esetén az USUARIUM rövidítési rendszerét használtuk.² Kiadásunk a Pray-kódexet és liturgikus könyvek általános gyakorlatát követve a liturgikus formulákat rövidítve közli, ezek feloldása a második mutatóban található meg (konklúziók és verzikulusok). Végül a normalizált helyesírás szükségessé teszi a kódex eredeti írásalakjainak összesítését. A végső kiadásnak része lesz egy részletes tételjegyzék, bibliai mutatók, valamint konkordancia a fontosabb szakramentáriumkiadások tételeivel is.

Horváth Balázs

² USUARIUM, „System” menüpont. <https://usuarium.elte.hu/system>

⟨Ordo exsequiarum⟩

⟨LAVATUR CORPUS⟩

LACUNA

1. /133/ Hic sacerdos accedat ad corpus, et aspergat aqua benedicta, et incenset incenso. Et in fine dum dicit: Et ne nos, respondeant omnes: Sed libera nos a. V. A porta inferi. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum.

2. Sequitur ⟨oratio:⟩

DEUS, vitæ dator et humanarum¹ corporum reparator, qui te a peccatoribus exorari voluisti: exaudi preces, quas speciali devotione pro anima famuli tui (famulæ tuæ) tibi lacrimabiliter fundimus, ut liberare eum (eam) ab infernorum cruciatibus, et collocare inter agmina sanctorum tuorum digneris; veste quoque cælesti et stola immortalitatis indui, et paradisi amœnitate confoveri iubeas. Per.

3. Alia ⟨oratio:⟩

DEUS, qui humanarum animarum æternus amator es: animam famuli tui (famulæ tuæ), quam vera, dum in corpore maneret tenuit fides, ab omni cruciatu infernorum redde extorrem, ut, segregata ab infernalibus claustris, sanctorum tuorum mereatur adunari consortiis. Per.

4. Mox incipiat cantor responsorium:

*Subvenite, sancti Dei, occurrite, angeli Domini, suscipientes animam eius, * offerentes eam in conspectu Altissimi. V. Suscipiat eam Christus, qui vocavit (te), et in sinum Abrahe angeli deducant. Offerentes.*

⟨VIGILIA MORTUORUM⟩

5. Responsorium: *Libera me, Domine. V. Dies illa, dies iræ. Et, ita cantando, pulsantibus omnibus signis, cadaver portetur ante altare sanctæ N., et omnis conventus versa facie stet ad orientem. Finito responsorio domnus abbas dicat hunc versum: A porta inferi. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨R.⟩ Et cum spiritu tuo.*

6. Oratio:

DEUS, veniæ largitor et humanæ salutis amator, quæsumus clementiam tuam, ut nostræ congregationis fratrem, qui ex hoc sæculo transiit, beata Maria semper Virgine intercedente cum omnibus sanctis tuis, ad perpetuæ beatitudinis consortium pervenire concedas. Per.

¹ *Rasura*

7. Postea incipiant responsorium:

*Heu mihi Domine, quia peccavi nimis in vita mea; quid faciam miser, ubi fugiam, nisi ad te Deus meus; miserere mei, * dum veneris in novissimo die. V. Anima mea turbata est valde, sed tu, Domine, succurre ei. Dum veneris.*

8. Quo finito, mox incipiuntur psalmi, qui dimissi erant, dividentes¹ in tribus vigiliis.

HORA AUTEM SEPULCRUM

9. Duo fratres, stantes ante altare, dicant: Kyrie, eleison. Christe, (eleison). Kyrie, (eleison). Sacerdos, indutus alba, manipulo, stola, stet iuxta feretrum et dicat: Oremus.

NON intres in iudicium cum servo tuo, Domine, quoniam nullus apud te iustificabitur homo, nisi per te omnium peccatorum tribuatur remissio, non ergo eum (eam) tua, quæsumus, Domine, /133/ iudicialis sententia premat, quem tibi vera supplicatio fidei Christianæ commendat, sed, gratia tua illi succurrente, mereatur evadere iudicium ultionis, qui, dum viveret, insignitus (insignita) est signaculo Trinitatis, in qua vivis et regnas, Deus. Per omnia sæcula sæculorum. Amen.

10. Responsorium: *Heu mihi, Domine.*

11. Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison.

12. Sequitur oratio:

FAC, quæsumus, Domine, hanc cum servo tuo defuncto (serva tua defuncta) misericordiam, ut factorum suorum in pœnis non recipiat vicem, qui tuam in votis tenuit voluntatem, et, sicut hic eum (eam) vera fides iunxit fidelium turmis, ita eum (eam) illic tua miseratio societ angelicis choris. Per.

13. Responsorium:

*Peccantem me cottidie et non me penitentem, timor mortis conturbat me, * quia in inferno nulla est redemptio; miserere mei Deus, et salva me. V. Deus in nomine tuo salum me fac, et in virtute tua libera me. Quia.*

14. Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison.

15. (Oratio:)

INCLINA, Domine, quæsumus, aurem tuam ad preces nostras, quibus misericordiam tuam supplices deprecamur, ut animam famuli tui (famulæ tuæ), quam de huius sæculi ergastulo migrare iussisti, in pacis ac lucis regione constituas, et sanctorum tuorum iubeas esse consortem. Per.

¹ *Malim erant] divisi*

16. Sequitur responsorium:

*Memento mei, Deus, quia ventus est vita mea, * nec aspiciat me visus hominis. V. Et non revertetur oculus meus, ut videat bona. Nec aspiciat.*

17. Hic elevetur corpus, et ducatur ad sepulcrum, et dicatur antiphona:

In paradisum deducant te angeli, in tuo adventu suscipiant te martyres, et perducant te in civitatem sanctam Ierusalem. Psalmus: In exitu Israel.

18. Sequitur antiphona:

Aperite illi portas iustitiæ, et, ingressus in eas, confitebor Domino, hæc porta Domini iusti intrabunt per eam. Psalmus: Confitemini Domino, quoniam bonus.

19. (V.) Dominus vobiscum. (Oratio:)

DEUS, qui fundasti terram, formasti cælos, qui omnia sidera statuta fixisti, qui captivum hominem laqueo mortis alluvione reparasti, qui sepultos Abraham, Isaac et Iacob in spelunca duplici libro vitæ scripsisti, atque totius Ecclesiæ principes adnotasti benedicendos: benedicere ✠ digneris hunc tumulum famuli tui (famulæ tuæ), **N.**, ut hic eum (eam) requiescere facias, et in sinu Abrahæ collocare digneris; qui Dominum nostrum ab inferis resuscitasti ad salutem credentium in se: respice, quæsumus, super hanc fabricam sepulcri, et descendat virtus gratiæ tuæ in ea, ut, te iubente, sit ei in hoc loco quieta dormitio, et tempore iudicii cum sanctis omnibus vera resurrectio. Per eundem. /134'/

20. Hic prius aspergatur sepulcrum aqua benedicta, et incensetur incenso, et postea corpus mittatur intus, et dicatur antiphona:

Ingrediar in locum tabernaculi admirabilis, usque ad domum Dei. Psalmus: Quemadmodum.

21. (V.) Dominus vobiscum.

OBSECRAMUS misericordiam tuam, omnipotens Deus, qui hominem ad imaginem tuam creare dignatus es, ut animam famuli tui (famulæ tuæ), quam hodie rebus humanis eximi et ad te accersiri iussisti, blande et misericorditer suscipias, non ei dominantur umbræ mortis, nec tegat eum (eam) chaos et caligo tenebrarum, sed, exutus omnium criminum labe, in sinum Abrahæ patriarchæ collocatus (collocata), locum lucis et refrigerii se adeptum esse gaudeat, ut cum magni iudicii dies advenerit, cum sanctis et electis tuis eum (eam) resuscitari præcipias. Per.

22. Hic aspergatur corpus aqua benedicta, et incensetur incenso, et cooperiatur desuper humo, et dicatur antiphona: *Hæc requies mea in sæculum sæculi, hic habitabo, quoniam elegi eam. Psalmus: Memento, Domine.*

23. <Oratio:>

DEUS, apud quem mortuorum spiritus vivunt, et in quo electorum animæ deposito¹ carnis onere, plena felicitate lætantur: præsta supplicantibus nobis, ut anima² famuli tui (famulæ tuæ), quæ³ temporali per corpus visionis huius luminis caruit visu, æternæ illius lucis solatio potiatur, non eum (eam) tormentum mortis attingat, non dolor horrendæ visionis afficiat, non pœnalis timor excruciet, non reorum proxima catena constringat, sed concessa sibi delictorum omnium venia, optatæ quietis consequatur gaudia repromissa. Per eum, qui venturus est.

24. *Hic fiat sermo ad populum. Deinde sacerdos tribus vicibus:* In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, *proiciat terram, et dicat antiphonam:*

De terra plasmasti me, et in carne induisti me, Redemptor meus, Domine, resuscita me in novissimo die. Psalmus: Domine, probasti.

25. <V.> Dominus vobiscum.

OREMUS, fratres carissimi, pro spiritu cari nostri (caræ nostræ), quem (quam) Dominus de laqueo huius sæculi vocare dignatus est, cuius corpusculum hodie sepulturæ traditur, ut eum (eam) pietas Domini immensa in sinum Abrahæ, Isaac et Iacob collocare dignetur, ut, cum dies iudicii advenerit, inter sanctos et electos suos eum (eam), in parte dextera collocandum (collocandam) resuscitari faciat. Præstante ipso Domino nostro.

26. Sequatur antiphona:

Non intres in iudicium cum servo tuo, Domine, quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis vivens. Psalmus: Domine, exaudi orationem meam secundum 1134^v!

27. <V.> Dominus vobiscum. <R.> Et cum spiritu tuo. <Oratio:>

DEUS, qui iustis supplicationibus semper præsto es, qui pia vota dignaris intueri: da famulo tuo (famulæ tuæ), cuius depositionis hodie officia exhibemus, cum sanctis atque fidelibus tuis beati muneris portionem. Per Christum.

28. *Sequitur antiphona: Omnis spiritus laudet Dominum. Psalmus: Laudate Dominum de cælis.*

29. <V.> Dominus vobiscum. <Oratio:>

DEBITUM humani corporis sepeliendi officium fidelium more complentes, Deum, cui omnia vivunt, fideliter deprecemur, ut hoc corpus cari nostri (caræ nostræ) a

¹ *Cod.* animæ] depositio

² *Cod.* ut] animam

³ *Cod.* tui] quem (quam)

nobis in infirmitate sepultum, in ordine sanctorum tuorum¹ resuscitet, ut eius spiritum cum sanctis ac fidelibus suis aggregari iubeat, cum quibus inenarrabili gloria et perenni felicitate perfrui mereatur. Præstante ipso Domino nostro.²

30. *Antiphona: Omne, quod dat mihi Pater. Psalmus: Benedictus Dominus, Deus Israel. Quo finito, sacerdos pronuntiet: Pater noster. V. A porta inferi <V.> Dominus vobiscum. <R.> Et cum spiritu tuo.*

31.

TIBI Domine commendamus animam famuli tui defuncti (famulæ tuæ defunctæ), ut defunctus (defunctæ) sæculo tibi vivat, et quæ per fragilitatem mundanæ conversationis peccata admisit, tu veniam³ misericordissimæ pietatis absterge. Per Dominum nostrum.

32. <V.> Dominus vobiscum. <V.> Requiescant in pace.

33. *Deinde pro his, qui in cimiterio requiescunt, dicatur antiphona:⁴ Lauda anima mea Dominum. Pater noster V. A porta inferi. <R.> Erue. <V.> Dominus vobiscum.*

34. <Oratio:>

DEUS, in cuius miseratione animæ fidelium requiescunt: famulis et famulabus tuis omnibus, hic et ubique in Christo quiescentibus da propitius veniam peccatorum, ut, a cunctis reatibus absoluti, tecum sine fine lætentur. Per Dominum.

35. *Oratio in die depositionis cuiuslibet defuncti:*

ABSOLVE, Domine, animam famuli tui (famulæ tuæ) ab omni vinculo delictorum, ut in resurrectionis gloria, inter sanctos tuos resuscitatus (resuscitata), respiret. Per.

36. <Oratio:>

ANNUE nobis, Domine, ut anima famuli tui (famulæ tuæ) remissionem, quam semper optavit, mereatur percipere peccatorum. Per.

37. <Oratio:>

PARTEM beatæ resurrectionis obtineat, anima famuli tui (famulæ tuæ) vitamque æternam habere mereatur in cælis. Per te, Iesu Christe, Salvator mundi, qui cum Patre et Filio et Spiritu Sancto vivis et regnas, Deus.

38. <Oratio:>

ADIUVA nos, Deus, salutaris noster, et beati Michaelis archangeli omniumque sanctorum tuorum precibus exoratus, animas famulorum famularumque tuarum,

¹ *Malim sanctorum] suorum*

² *In margine alia manus addidit: Temeritatis*

³ *Malim tu] venia*

⁴ *Malim dicatur] psalmus*

omnium in Christo et in circuitu huius ecclesiæ quiescentium, in beatitudine lucis sempiternæ constitue. Per Dominum. /135'/

39.

ANIMA eius et animæ omnium fidelium defunctorum, hic vel ubique quiescentium, in Christi nomine requiescant in pace. Amen.

40. *Responsorium: Si bona suscepimus. <V.> Nudus egressus sum.*

41. *Dum redeunt ad ecclesiam, cantent psalmum:* Miserere mei, Deus. Requiem æternam dona. *<Antiphona:>* Dele, Domine, iniquitatem meam. Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison. Pater noster. Et ne nos. *<V.>* A porta inferi.

42. *<Oratio:>*

EXAUDITOR omnium, Deus, exaudi nostrorum fletuum¹ vocem, et tribue infirmitatibus nostris perpetuam sospitatem, ut, dum dignanter gemitum nostri laboris suscipis, tua nos semper misericordia consoleris. Per.

43. *<Oratio:>* Fidelium Deus, omnium.

CUM EXEUNT OB VIAM ALICUIUS DEFUNCTI CUM PROCESSIONE

44. *Dicant hos psalmos, scilicet istos:* Miserere mei, Deus, secundum. *Psalmus:* Deus, in nomine. *Psalmus:* Miserere mei, Deus, miserere mei. *Psalmus:* Deus misereatur. *Psalmus:* Deus, in adiutorium. *Psalmus:* Ad Dominum cum tribularer. *Quibus finitis, incipiat sacerdos responsorium: Subvenite, sancti Dei cum versu. Et aspergatur corpus aqua benedicta, et incensetur incenso. Finito vero responsorio, dicatur:* Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison. Pater noster. *V.* A porta inferi *<V.>* Dominus vobiscum. *<Oratio:>* Inclina, Domine, aurem tuam ad preces nostras. Per Dominum nostrum. *Deinde portetur corpus ad ecclesiam, cantando responsorium: Libera me, Domine cum versu. Et pulsantur omnia signa. Postea dicat sacerdos versum:* A porta inferi. *<V.>* Dominus vobiscum. *<Oratio:>* Omnipotens, sempiternus Deus, cui numquam sine spe. *Si femina erit, hæc oratio dicatur:* Quæsumus,² Domine, pro tua pietate miserere.

IN ANNIVERSARIIS MORTUORUM

45. *Dum exeunt cum processione ad sepulcrum alicuius defuncti, pulsantibus omnibus signis, cantent hunc psalmum:* Miserere mei, Deus, secundum magnam. *Sequatur responsorium: Libera me, Domine. Cum versu.* Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison. Pater noster. *V.* A porta inferi. *<V.>* Dominus vobiscum.

¹ *Cod. nostrorum] fletum*

² *Littera initialis O falso inserta est.*

46. Oratio:

PIO recordationis affectu, fratres carissimi, commemorationem faciamus cari nostri (caræ nostræ), quem (quam) ⟨Dominus⟩ de temptationibus huius sæculi assumpsit, obsecrantes misericordiam Dei nostri, ut ipse dignetur ei tribuere placidam et quietam mansionem, et remittat omnes lubricæ temeritatis offensas, ut, concessa venia plenæ indulgentiæ, quicquid in hoc¹ sæculo proprio reatu deliquit, totum ineffabili pietate ac benignitate sua deleat et abstergat. Quod ipse præstare dignetur, qui cum Patre et Filio.²

47. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨V.⟩ Requiescant in pace. ⟨R.⟩ Amen.

48. Deinde pro his, qui in cimiterio requiescunt, dicant psalmum: Lauda, anima mea, Dominum. Pater noster. V. A porta inferi. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨Oratio:⟩ Deus, in cuius miseracione. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨V.⟩ Requiescant in pace. ⟨R.⟩ Amen. /135'/

⟨ORATIONES, SERMONES ET PRÆFATIONES⟩

49. ⟨Oratio:⟩

TEMERITATIS quidem est, Domine, ut homo hominem, mortalis mortalem, cinis cinerem, tibi, Domino, Deo nostro audeat commendare, sed, quia terra suscipit terram, et pulvis convertitur in pulverem, donec omnis caro in suam redigatur originem, inde tuam, Deus, piissime Pater, lacrimabiliter quæsumus pietatem, ut huius famuli tui (famulæ tuæ) animam, quam de huius mundi voragine cænulenta supernam ducis ad patriam, Abrahæ, amici tui sinu recipias, et refrigerii rore perfundas; sit ab æstuantis Gehenni truci incendio segregatus (segregata), et beatæ requiei, te donante, convinctus (convincta). Et, si quæ illi sunt, Domine, dignæ cruciatibus culpæ, tu eas gratiæ mitissimæ lenitate indulge, nec peccati recipiat vicem, sed indulgentiæ tuæ piam sentiat bonitatem, cumque finito termino mundi supernum illuxerit regnum, omnium sanctorum cœtibus aggregatus (aggregata), cum electis resurgat, in parte dextera coronandus (coronanda). Per.

50. Alia oratio:

SUSCIPE, Domine, animam famuli tui, et, revertentem ad te, veste cælesti indue eam, et lava eam sancto fonte vitæ æternæ, ut inter gaudentes gaudeat, et inter sapientes sapiat, et inter martyres coronatus consedeat, et inter patriarchas et prophetas proficiat, et inter apostolos Christum sequi studeat, et inter angelos et archangelos claritatem Dei semper videat, et inter paradisi rutilos lapides gaudium possideat, et notitiam mysteriorum Dei agnoscat, et inter Cherubim et Seraphim claritatem Dei inveniatur, et inter viginti quattuor seniores cantica canticorum audiat, et inter lavantes stolas in fonte fluminis vestem lavet, et, inter pulsantes pulsans, portas apertas cælestis

¹ Rasura

² Conclusio inconsequens

Ierusalem reperiatur, et, inter videntes Deum facie ad faciem videatur, et, inter cantantes, canticum novum cantet, et, inter audientes, cælestem sonum audiat. Per eum, qui.

51. *Alia <oratio>*

SUSCIPE, Domine, servum tuum in bonum habitaculum æternum, et da ei requiem æternam et regnum sempiternum, id est cælestem¹ Ierusalem, et in sinibus patriarcharum tuorum, Abrahæ, Isaac et Iacob eum (eam) collocare digneris, et partem habeat in prima resurrectione, et, inter suscipientes corpora, in die resurrectionis corpus suum suscipiat, et cum benedictis ad dexteram Dei venientibus veniat, et, inter possidentes, vitam æternam possideat. Per. /136'/

52. *Sermo super sepulcrum:*

LATIATUC feylem zumtuchel mic vogmuc, ýsa pur es chomuv uogmuc. Menýi milostben terumteve eleve mív isemucut adamut, es odutta vola neki paradisumut hazóá. Es mend paradisumben uolov gimilcíctul munda neki elnie. Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl. Ge mundoa neki meret num² eneyc, ysa kí nopun emdul oz gimils tvl, halalnec halaláál Holz. Hadlaua choltat terumteve isten tvl, ge feledeve. Engede urdung intetvinec, es evec oz tiluvt gimilstwl, es oz gimilsben halalut evec. Es oz gimilsnec wl keseruv uola vize, hug turchucat mige zocoztia vola. Num heon muga nec, ge mend w foianec halalut evec. Horoguvec isten, es veteve wt ez muncas vilagbele, es levn halalnec es puculnec feze, es mend w nemenec. Kic ozvc, miv vogmuc. Hug es tiv latiatuc szumtuchel, isa es num igg ember mulchotia ez vermut, ysa mend ozchuz iarov vogmuc. Wímagguc uromc isten kegilmec ez lelic ert, hug iorgossun w neki, es kegiggen, es bulscassa mend w bunet. Es vimagguc szen achscin mariat, es³ bovduq michael archangelt, es mend angelcut, hug uimaggonoc erette. Es uimagguc szent peter urot, kinec odut hotolm ovdonia, es ketnie, hug ovga mend w bunet. Es vimagguc mend szentucut, hug legenec neki seged uromc scine eleut, hug isten ív uimadsagucmia bulsassa w bunet. Es zoboducha wt urdung ildetuitvl, es pucul kinzotviatvl, es vezesse wt paradisum⁴ nugulmabeli, es oggun neki munhi uruzagbele utot, es mend iovben rezet. Es keassatuc uromchuz charmul: Kyrie eleison.

53.

SCERELMES bratým uimaggomuc⁵ ez scegin ember lilki ert, kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente, kinec ez nopun testet tumetív, hug ur uvt kegilmehel abraam, ysaac, iacob, kebeleben helhezie, hug birsagnop ívtua⁶ mend w szentí es unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt. Es tiv bennetuc. Clamate ter: Kyrie eleison.

¹ *Cod. est] cæleste*

² *Cod. meret] nū*

³ *Correctum est probabiliter a tertia manu de os.*

⁴ *Cod. wt] paradísū*

⁵ *Correctum est probabiliter a tertia manu de uimagguc.*

⁶ *Cod. birsagnop] ívtua*

54. Hic faciat sacerdos sermonem populo:

OPTIME nostis, fratres carissimi, Dei misericordiam, quanta gratia Dominus Deus gratificaverat primum Adam, patrem nostrum, sed, diabolo suadente, dum peccavit, quid sibi et omnibus suis posteris¹ tunc promeruit, ecce, fratres, videtis oculis vestris. /136/ Considerate, fratres, in quanta beatitudine constabat ille primus Adam, quod et eum non mori, sed in æternum vivere creaverat Dominus. Delectabilem domum dederat ei Dominus, scilicet paradysum, sed, eo ibi manente, præcepta Domini postposuit, postquam, a diabolo deceptus, de illo vetito fructu comedit, et in illo fructu et sibi, et omni humano generi mortem comedit. Solus ipse peccavit tunc, fratres; utinam soli ipsi suffecisset hoc periculum perpeti. Sed, quid per Ezechielem prophetam dicit nobis Dominus, consideremus, fratres: «Patres, inquit, tunc comederunt uvam acerbam, sed modo dentes filiorum obstupescunt.» Videtis, fratres, cottidie oculis vestris, quomodo cottidie obstupescunt dentes nostri, cum et cottidie mortis amaritudine amaricamur. Paradysus erat, fratres, mansio nostra, non ista fovea, sed primi parentis nostri transgressio promeruit nobis hanc mansionem. Tunc, fratres, expulsi sumus ab illa delectabili domo, et incidimus in manus diaboli, qui et multo tempore detinuit nos sub potestate sua. Tandem misericors Dominus recordatus est, quoniam pulvis sumus. Descendit de cælo ad terram, ac per multa tempora perditum hominem quæsivit et invenit, quem² et pretioso sanguine suo redemit, sicque gaudens illuc eum reduxit, unde et primum corruerat. Igitur, fratres, non ista fovea est mansio nostra, sed, sicut beatus Paulus dicit, ita est nobis credendum. «Nostra, inquit, conversatio in cælis est.» Quibus, fratres, parata est illa cælestis mansio, optime nostis. Iustis, et omnibus illis, qui in hoc sæculo in bono opere perseverant. Debitores sumus, fratres, ut homo hominem, mortalis mortalem sepeliat, et pro eo orationem faciat eique a Deo misericordiam imploret. Rogamus igitur vos, fratres, ut sicut vos a Deo cottidie quæritis vobismet ipsis misericordiam et remissionem, similiter quærat et huic misero homini hodie a Deo misericordiam, et si cui aliquid peccavit, omnes pro Deo hodie remissionem faciatis sibi.

55. Alia:

ORATE, fratres, hodie pro eo, quatenus Dei misericordia hic eum requiescere faciat, et, finito mundi termino, cum omnis homo resurget, quando et Dominus Deus ad iudicium veniet, tunc per intercessionem beatissimæ virginis Mariæ et omnium sanctorum suorum iste miser homo non ad iudicium, sed ad Dei gratiam resurgat. Kyrie, eleyson. /137/

¹ *Cod. suis]* posterus

² *Cod. invenit]* que

INDICES

CONSPECTUS RITUS

Ordo exsequiarum

LAVATUR CORPUS

F. *Pater noster*

W. *A porta inferi*

W. *Dominus vobiscum*

Or. *Deus vitæ dator et humanarum corporum reparator*

Or. *Deus qui humanarum animarum æternus amator es*

R. *Subvenite sancti Dei*

VIGILIA MORTUORUM

R. *Libera me Domine*

W. *Dies illa dies ire*

W. *A porta inferi*

W. *Dominus vobiscum.*

Or. *Deus veniæ largitor et humanæ salutis amator*

R. *Heu mihi Domine*

Ps. [psalmi divisi in tribus vigiliis]

HORA AUTEM SEPELIENDI

F. *Kyrie eleison.*

Or. *Non intres in iudicium cum servo tuo*

R. *Heu mihi Domine*

F. *Kyrie eleison*

Or. *Fac quæsumus Domine hanc cum servo tuo defuncto misericordiam*

R. *Peccantem me cottidie*

F. *Kyrie eleison*

Or. *Inclina Domine quæsumus aurem tuam ad preces nostras quibus misericordiam tuam supplices deprecamur ut animam famuli*

R. *Memento mei Deus*

Ant. *In paradysum deducant*

Ant. *Aperite illi portas iustitiæ*

Ps. *Confitemini Domino quoniam bonus*

W. *Dominus vobiscum*

Or. *Deus qui fundasti terram formasti celos*

Ant. *Ingrediar in locum tabernaculi*

W. *Dominus vobiscum.*

Or. *Obsecramus misericordiam tuam omnipotens Deus qui hominem ad imaginem tuam*

Ant. *Hæc requies mea*

Or. *Deus apud quem mortuorum spiritus vivunt*

Alloc. [sermo]

F. *In nomine Patris*

Ant. *De terra plasmasti me*

Ps. *Domine probasti*

W. *Dominus vobiscum*

Pf. *Fratres carissimi pro spiritu cari nostri quem Dominus de laqueo*

Ant. *Non intres in iudicium*

Ps. *Domine exaudi orationem meam secundum*

W. *Dominus vobiscum*

Or. *Deus qui iustis supplicationibus semper præsto es*

Ant. *Omnis spiritus laudet Dominum*

Ps. *Laudate Dominum de cælis.*

W. *Dominus vobiscum*

Or. *Debitum humani corporis sepeliendi officium*

Ant. *Omne quod dat mihi Pater*

Ps. *Benedictus Dominus Deus Israel*

F. *Pater noster*

W. *A porta inferi*

W. *Dominus vobiscum.*

Or. *Tibi Domine commendamus animam famuli tui defuncti*

W. *Dominus vobiscum.*

W. *Requiescant in pace*

Ps. *Lauda anima mea Dominum*

F. *Pater noster*

W. *A porta inferi.*

W. *Dominus vobiscum.*

Or. *Deus in cuius miseratione animæ fidelium requiescunt*

Or. *Absolve Domine animam famuli tui ab omni vinculo delictorum*

Or. *Annue nobis Domine ut anima famuli tui remissionem*

Or. *Partem beatæ resurrectionis obtineat*

Or. *Adiuva nos Deus salutaris noster et beati Michaelis archangeli omniumque sanctorum tuorum precibus exoratus*

F. *Anima eius et animæ omnium fidelium defunctorum hic vel ubique quiescentium*

R. *Si bona suscepimus*

RV. *Nudus egressus sum.*

Ps. *Miserere mei Deus*

Ant. *Dele Domine iniquitatem meam*

F. *Kyrie eleison*
 F. *Pater noster*
 W. *A porta inferi.*
 Or. *Exauditor omnium Deus exaudi nostrorum fletuum*
 Or. *Fidelium Deus omnium*

CUM EXEUNT OB VIAM ALICUIUS DEFUNCTI

Ps. *Miserere mei Deus secundum*
 Ps. *Deus in nomine*
 Ps. *Miserere mei Deus miserere mei*
 Ps. *Deus misereatur*
 Ps. *Deus in adiutorium*
 Ps. *Ad Dominum cum tribularer*
 R. *Subvenite sancti Dei*
 F. *Kyrie eleison*
 F. *Pater noster.*
 W. *A porta inferi*
 W. *Dominus vobiscum*
 Or. *Inclina Domine aurem tuam ad preces nostras*
 R. *Libera me Domine*
 W. *A porta inferi*
 W. *Dominus vobiscum*
 Or. *Omnipotens sempiternae Deus cui numquam sine spe*
 Or. *Quaesumus Domine pro tua pietate miserere*

IN ANNIVERSARIIS MORTUORUM

Ps. *Miserere mei Deus secundum magnam*
 R. *Libera me Domine*
 F. *Kyrie eleison*

F. *Pater noster.*
 W. *A porta inferi*
 W. *Dominus vobiscum*
 Or. *Pio recordationis affectu fratres carissimi commemorationem faciamus*
 W. *Dominus vobiscum*
 W. *Requiescant in pace*
 Ps. *Lauda anima mea Deus*
 F. *Pater noster*
 W. *A porta inferi*
 W. *Dominus vobiscum*
 Or. *Deus in cuius miseratione*
 W. *Dominus vobiscum*
 W. *Requiescant in pace*

ORATIONES, SERMONES ET INVITATIONES

Or. *Temeritatis quidem est Domine ut homo hominem*
 Or. *Suscipe Domine animam famuli tui et revertentem ad te veste caelesti*
 Or. *Suscipe Domine servum tuum in bonum habitaculum aeternum*
 Alloc. *Latiatuc feleym zumtuchel*
 Pf. *Scerelmes bratym uimaggomuc*
 Alloc. *Optime nostis fratres carissimi Dei misericordiam quanta gratia Dominus Deus gratificaverat primum Adam*
 Pf. *Orate fratres hodie pro eo quatenus Dei misericordia hic eum requiescere faciat*

FORMULÆ LITURGICÆ (PLERUMQUE ABBREVIATÆ)

Conclusiones

Per [eundem] Christum, Dominum nostrum. R. Amen.
 Præstante [ipso] Domino nostro, Iesu Christo, qui cum Deo Patre vivit et regnat in unitate Spiritus Sancti, Deus, per omnia sæcula sæculorum. R. Amen.
 Per [eundem] Dominum nostrum, Iesum Christum, Filium tuum, qui tecum vivit et regnat in

unitate [eundem] Spiritus Sancti, Deus, per omnia sæcula sæculorum. R. Amen.
 Per eum, qui vivit et regnat in unitate ... → Per [eundem] Christum
 Quod ipse præstare dignetur, qui vivit et regnat, Deus, per omnia sæcula sæculorum. R. Amen.

Versiculi

V. *A porta inferi.*
R. *Erue, Domine.*

V. *Dominus vobiscum.*
R. *Et cum spiritu tuo.*

V. *Et ne nos inducas in tentationem.*
R. *Sed libera nos a malo.*

V. *Requiem æternam dona eis, Domine.*
R. *Et lux perpetua luceat eis.*

V. *Requiescant in pace.*
R. *Amen.*

ORTHOGRAPHIA ORIGINALIS IN CODICE

133^r: infine, vite, a peccatoribus, ex orari, devocione, immortalitatis, amenitate, eternus, incorpore, extorrem, consorciiis, inconspetu, insinum, abrahe, ire, sancte, venie, humane, perpetue, invita, adte, in cipiuntur, aput te

133^v: sententia, supplicacio, christiane, ulcionis, inpenis, miseracio, cotidie, penitentem, in inferno, innomine, inpacis, sepulchrum, intuo, incivitatem, iherusalem, iusticie, hec, celos, a luvione, abraam, ysaac, inspelunca, dupplici, vite (*passim*), tocius, ecclesie, insinu, abrahe, abinferis, credencium, sepulchri, gratie tue, inea, dormicio, resurreccio

134^r: sepulcrum (*passim*), addomum, adimagine, umbre, abrahe, patriarche, Hec (*passim*), aput quem, deposicio, letantur, eterne, solacius, pociatur, adtingat, horrende, penalis, cathena, optate, Innomine, Proiciat, in carne, innovissimo, sepulture, inmensa, insinum (*passim*), ysaac (*passim*), in parte, iniudicium, inconspetu (*passim*), ii.

134^v: presto, deposicionis (*passim*), exhibemus, porcionem, celis (*passim*), anobis, in infirmitate,

in enarrabili, perhenni, pronunciet, mundane, conversacionis, incimiterio, miseracione (*passim*), anime, in christo, propicius, acunctis, letentur (*passim*), in resurrectionis, beate, resurreccionis (*passim*), eternam (*passim*), incircuitu, ecclesie (*passim*), quiescencium, sempiterne,

135^r: anime (*passim*), quiescencium (*passim*), in christi, in pace, obviam, Addominum, Aporta, ad sepulchrum, recordacionis, commemoracionem, temptacionibus, ob secretantes, lubrice, plene indulgencie, in effabili, incimiterio (*passim*), Aporta (*passim*)

135^v: inpulverem, cenulenta, estuantis, beate (*passim*), gratie (*passim*), mitissime, indulgencie tue, senciatur, cetibus, adte, celesti, noticiam, cherubin, seraphin, .xx.iiii.or, celestis (*passim*), ihrlm [Iherusalem], in bonum, idest, ihrlm [Iherusalem], indie, addexteram

136^r: km [karissimi], in quanta, paradysum (*sed postea*: paradysus), ad diabolo, cotidie (*passim*), conversacio (*passim*), in celis, in bono, oracionem, adiudicium, beatissime, marie

Horváth Balázs

A miseorációk kutatása

Módszertan és előzetes eredmények*

Tanulmányom szűkebb témáját a misekönyörgések adják, vagyis a mise alatt a pap által mondott-recitált imák. Ezek alkotják a latin liturgia euchológiai vagy szakramentáriumi rétegét. Jellemző műfajaik a kollekta, a szekréta, a prefáció, a posztkommúnió, a nagyböjti szuperpopulum-könyörgések, de más orációk is tartoznak ide. Ezek a római liturgia legfontosabb nem biblikus eredetű szövegei, stílusuk az antik pogány római imanyelvben gyökerezik, a korpusz nagy részének keletkezési ideje is a késő antikvitás vagy a kora középkor idejére tehető. Legfontosabb hordozóik eleinte az ún. szakramentáriumok, majd később az olvasmányokkal és énektételekkel kiegészült misszálék.

A XX. században sorra jelentek meg alapvető liturgiátörténeti munkák, szövegkiadások, mutatók a legkorábbi szakramentáriumokról.¹ E kutatások elsődlegesen jellemzője a genetikus szemlélet, azaz a szórványosan fennmaradt, legkorábbi forrásokból vezették le a későbbi forrásokat a klasszikus szövegkritika elvei alapján, illetve ugyanezen elvek alapján próbálták meg rekonstruálni a mára elveszett archetípusokat, így az eredeti gregorián, illetve gelazián szakramentáriumot. Más részről ezeket a kutatásokat erős Róma-központúság

Horváth Balázs (Zalaegerszeg) latin filológus, liturgiátörténész, az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója és az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

* A szerző az MTA–ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoport tagja. A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP–19–3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

¹ A legjelentősebb szövegkiadások: D. Hans LIETZMANN: *Das Sacramentarium Gregorianum. Nach dem aachener Urexemplar*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1921¹, 1967² (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 3); Kunibert MOHLBERG – Anton BAUMSTARK (ed.): *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum anni circuli der römischen Kirche (Cod. Pad. D 47, fol. 11r–100r)*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1927¹, 1972². (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 11–12, 28); Leo Cunibert MOHLBERG – Leo EISENHÖFER – Petrus SIFFRIN (ed.): *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80])*. Casa Editrice Herder, Roma 1994 (Rerum Ecclesiasticarum Documenta – Series Maior – Fontes); Antoni HÄNGGI – Alfons SCHÖNHERR (ed.): *Sacramentarium Rhenauigiense*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Freiburg 1970 (Spicilegium Friburgense 15); Jean DESHUSSES (ed.): *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III*. Éditions Universitaires Fribourg Suisse, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28); Gregor RICHTER – Albert SCHÖNFELDER (ed.): *Sacramentarium Fuldense saeculi X*. Henry Bradshaw Society, London 1977; A. DUMAS (ed.): *Liber sacramentorum Gellonensis*. Brepols, Turnholt 1981. (Corpus Christianorum Series Latina 159); O. HEIMING (ed.): *Liber sacramentorum Augustodunensis*. Brepols, Turnholt 1984. (Corpus Christianorum Series Latina 159B); Patrick SAINT-ROCH (ed.): *Liber sacramentorum Engolismensis. Manuscrit B. N. Lat. 816. Le sacramentaire gélasien d'Angoulême*. Brepols, Turnhout, 1987. (Corpus Christianorum Series Latina 159C)

jellemezte, amely a korabeli helyzet visszavetítése volt egy olyan korra, amelyben a liturgia még nem lehetett olyan egységes, mint amilyenné újkorra vált. Róma rítusa alatt itt a kuriális úzust, azaz a pápai udvar gyakorlatát értjük, és nem az egész latin Nyugaton elterjedt „római” rítust. Az alábbiakban Cyrille Vogel összefoglaló munkája alapján röviden ismertetjük a római szakramentárium fejlődéséről általánosan elfogadott elméletet.²

A római szakramentáriumok fejlődése

A legősibb gelazián szakramentárium a valószínűleg 750 körül másolt *Ó-Gelasianum*, amely egy római tituláris („plébániai”) szerkönyv frank másolata. Fő jellegzetessége, hogy az időszaki ciklus (temporále) és a szentekről szóló rész (szanktorále) teljesen el van különítve, illetve, hogy minden mise-készletben öt könyörgés található: két kollektá, majd a szekréta, a posztkommúnió és egy hívekre mondott áldás (szuperpopulum). A könyv őse kétségtelenül római, de biztosan nem tulajdonítható Gelasius pápának. Valószínűleg a VII. század második felében állították össze, és talán zarándokok vagy bencés szerzetesek révén kerül Rómából Galliába még a VII-VIII. század fordulóján. Az *Ó-Gelasianum* frank átdolgozása az ún. *Frank Gelasianum*. Ezt a szakramentáriumot valószínűleg 750-770 között állították össze bencések Galliában. Jellemző rá, hogy számos gallikán elemet tartalmaz. Szerkezetében az alább tárgyalandó gregorián szakramentáriumra emlékeztet, hiszen az időszaki és a szentekről szóló rész egyetlen ciklust alkot benne, azonban az *Ó-Gelasianum*-hoz hasonlóan egy miséhez ebben is öt könyörgés tartozik.

A gregorián szakramentáriumokat a pápai bazilikákban használták, őüket valószínűleg I. Honorius pápa (625-638) alatt állították össze, majd fokozatosan bővítették. Szerkezeti jellegzetességük, hogy a szanktorále és a temporále egyetlen, folyamatos ciklusba vannak szerkesztve, valamint hogy csak három könyörgést írnak elő a miséhez: kollektát, szekrétát és posztkommúniót. Nagy Károly (768-814) – talán további romanizálási és egységesítő szándékkal – I. Adorján pápától (772-795) egy nem-kevert (*immixtum*) gregorián szakramentáriumot kért, minden bizonnyal azért, hogy legyen egy hiteles, toldalékoktól mentes római szakramentárium, amely mintául szolgálhat a frank liturgikus könyvekhez. Ezt a könyvet tartjuk számon a *Hadrianum* néven, de egészében csak egy frank másolatban maradt fenn, későbbi példányai mind átdolgozások. A kódexet az aacheni királyi palotában helyezték el, és ez lett az a mintakiadás amelyből a későbbi másolatokat készítették, erről tanúskodik a másolatok címfelirata is: *Hic sacramentorum de circulo anni exposito a sancto Gregorio papa Romano editum ex authentico libro bibliothecae cubiculi scriptum*.³

² Cyrille VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Pastoral Press, Portland – Oregon 1986. 61-106.

³ DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien* (ld. 1. jz.) 85. Helyesen: *sacramentarium ... expositum*.

Ezt a szakramentáriumot egészítette ki Aniane-i Szent Benedek (meghalt 821-ben) korábbi frank anyagokkal, az ún. *Supplementum*-mal, ezenfölül pedig „kijavította” a *Hadrianum* hibáit. A *Hadrianum* + *Supplementum* eleinte különválasztva, majd később egybeszerkesztve hagyományozódott. Bár nem szorította ki egyből a gelazián szakramentáriumokat, de egyre inkább elterjedt, majd ez lett az a mérvadó szerkönyv, amely előbb a Frank Birodalomban, majd a német területeken uralkodóvá vált, később pedig, a X. század második felében, az Otto-dinasztia idején e könyv leszármazottai (az ún. X. századi *Gelasiano-Gregorianum*-ok) kerültek vissza Rómába, hogy ott a római misekönyv alapjául szolgáljanak, és általa egész Európában elterjedjenek.

A korábbi kutatások kritikája

Sokatmondó tény, hogy az eredeti római, gregorián és gelazián szakramentáriumok kizárólag későbbi, frank másolatokban vagy még inkább átdolgozásokban maradtak fenn, az eredeti könyvek archetípusát kizárólag ezek alapján rekonstruálták. A szerkezetükben és tételkészletükben is eltérő könyvekről próbálták lefejtani az utólagos hozzátoldásokat, és helyreállítani az „eredeti” könyvet, amely talán sohasem létezett ebben a formában.⁴

További és komolyabb problémát jelent, hogy ezeknek a másolt és átdolgozott kódexeknek a származása és keletkezési ideje a legtöbb esetben bizonytalan. A kutatók nem liturgikai érvek alapján határozták meg az eredetüket, hanem számos egyéb – olykor kétes meggyőző erejű – kodikológiai, paleográfiai, történeti és heortológiai szempontot vettek figyelembe.⁵ A kevés és szórva nyosan fennmaradt forrás, valamint az egykorú összehasonlító anyag ezzel járó hiánya szinte lehetetlenné teszi a könyvek úzusának, liturgikus hovatarozásának megállapítását. Ezen pedig a könyvek általános önmeghatározása és szerkezete sem segít. A Nagy Károly által Rómából kért, majd megérkezése után az aacheni palotában őrzött és hitelesnek tartott gregorián szakramentá-

⁴ Hasonló módszertani alapon Henry Parkes erős kritikával illette az ún. német-római pontifikále (*Pontificale Romano-Germanicum*, röviden: PRG) archetípusának rekonstrukcióját. A PRG mint típus természetesen létezik és jól elkülöníthető a korábbi püspöki szerkönyvektől, de ez sokkal inkább a germán liturgikus táj misén és zsolozsmán kívüli rítusait és sajátos könyvszerkesztési módját jelenti, semmint egy adott térben és időben összeállított könyv genetikusan leszármazásait. Lásd erről: Henry PARKES: *The Making of Liturgy in the Ottonian Church*. Cambridge University Press, Cambridge 2015; Henry PARKES: „Questioning the Authority of Vogel and Elze’s Pontificale Romano-Germanique” in Helen GITTOSS – Sarah HAMILTON (eds.): *Understanding Medieval Liturgy. Essays in Interpretation*. Ashgate Publishing Limited, Farnham 2015. 75–101. A PRG kiadása: Cyrille VOGEL – Reinhard ELZE (ed.): *Le pontificale romano-germanique du dixième siècle I–III*. Città del Vaticano 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269)

⁵ Az ezredforduló előtt fennmaradt szakramentáriumok rövid kodikológiai leírását, lehetséges másolásuk helyét és idejét, valamint tartalmuk összefoglalását lásd: VOGEL: *Medieval Liturgy* (ld. 2. jz.) 65–102; Klaus GAMBER: *Codices liturgici Latini antiquiores*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Freiburg 1968. (Spicilegium Friburgensis Subsidia 1).

rium (*Hadrianum*) címe például több eltérő tartalmú szakramentáriumban is megtalálható.⁶ A címnek sokkal inkább hitelesítő, autoritást alátámasztó szerepe lehetett, semmint hogy a másolópéldánnyal való tényleges kapcsolatról tudósított volna.⁷

Hasonló keveredést látunk a könyvek szerkezetében is. A gregorián vonásnak tartott kevert (temporále–szanktorále) szerkesztés megtalálható gelazián szakramentáriumban is, és fordítva: egymás után következő, elválasztott temporálét és szanktorálét találhatunk gregorián könyvben is.

A legnagyobb probléma mégis az, hogy ez a Róma-központú megközelítés legfeljebb a Róma-városi, kuriális úzus kialakulására adna magyarázatot. Ez azonban mire elnyeri klasszikus állapotát az érett középkorra (legkorábban a XII. századra), addigra az egyházmegyes úzusok legnagyobb része már megszilárdult és messze maga mögött hagyta formatív periódusát, azaz azt az időszakot, amikor jellegzetes vonásai megszilárdultak.

Új irányok: a Missalia-projektől és az USUARIUM adatbázisig

Kutatásunk első fázisa, a *Missalia-projekt* célja egy teljes Európát lefedő *tipológiai háló* felállítása volt az általunk *fordított kronológiának* nevezett elv alapján. Munkahipotézisünk az, hogy a liturgia konzervatív volta miatt a római rítus *úzusai* (azaz helyi változatai)⁸ minden történeti változás ellenére folytonosak, számos jellegzetességüket tartósan megőrzik, ezért összehasonlító elemzésünk kiindulópontját az úzusok kései, érett formái alkotják, a források közül pedig előnyben részesítjük a liturgikus ősnymtatványokat és antikvákat. Ezeknek számos előnye van: (1) A könyvek identitása biztos, hiszen önmagukról mondják meg, hogy milyen úzushoz tartoznak. (2) Reprezentatív és normatív források, általában gondos szerkesztőmunka eredményei. (3) Nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre, az esetleges hiányok más könyvekből pótolhatók. Az így kialakuló *tipológiai háló* egy nem teljes, de földrajzilag és intézményileg

⁶ Például két X. századi regensburgi szakramentáriumban alig eltérő szövegváltozatban: *Liber sacramentorum de circulo anni expositus a sancto Gregorio papa Romano editus ex authentico (libro) bibliothecae cubiculi scriptus*. Klaus GAMBER – Sieghild REHLE (ed.): *Das Sakramentar-pontifikale des Bischofs Wolfgang von Regensburg (Verona, Bibl. Cap., Cod. LXXXVII)*. Kommissionsverlag Friedrich Pustet, Regensburg 1985. (Textus patristici et liturgici quos edidit Institutum Liturgicum Ratisbonense 15.) 44.; és *Sacramentarium Rocca*. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3806. 11v.

⁷ Ahogyan az *Frank Gelasianum* is megtartotta a Róma-városi úzusra utaló címét, holott erős frank átdolgozáson ment keresztül: *Incipit liber sacramentorum Romanae aeccliesiae ordinis anni circuli*. DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis* (ld. 1. jz.) 7.

⁸ Az rítus és úzus terminusok bővebb kifejtéséhez és használatához lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „The Use of Esztergom (Ritus Strigoniensis)”, in DÉRI Balázs (szerk.): *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. IX–XV; és UŐ: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága”, in SZÉCHENYI Ágnes – BUZINKAY Géza (szerk.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*. Líceum Kiadó, Eger 2014. 91–105.

arányos, reprezentatív „pillanatkép” Európa úzusairól a XV–XVI. század fordulójára körül. Ezzel vehetjük majd össze a megfelelő úzusok korábbi könyveit kontrollforrásként, így megállapíthatjuk, hogy az adott hagyomány folytonos-e önmagával, és ha nem, akkor mikor és minek a hatására változtatott a liturgikus gyakorlaton.⁹

A munka két fő szakaszban zajlott: először a miseliturgia temporális tételkészletéről készültek úgynevezett *konspektusok*, azaz tételjegyzékek eddig több mint 150 egyházmegye, illetve szerzetesrend forrásai alapján.¹⁰ A forrásgyűjtés a mai Spanyolország, Franciaország, Németország, Svájc, Dánia és Lengyelország esetében csaknem minden egyházmegyére kiterjed, a többi területen (Skandinávia, Nagy-Britannia, Itália, Dalmácia, Cseh- és Magyarország) eltérő történelmi adottságok és a forráshiány az okai a kisebb lefedettségnek. Az adatbevitelt Földváry Miklós István, Horváth Balázs, Paulus Frigyes, Kátai Katalin, Orbán Csaba Frigyes, Sabo Katalin, Mátray Lelle Mária, Mihálykó Ágnes, Rudolf Krisztina és Simon Gergely végezte. Egy konspektus átlagosan másfélezernél is több tételt tartalmaz, ezek rétegek szerinti rendszerezése és feldolgozása képezte a projekt második részét: az énektételek feldolgozását Stamler Ábel, az olvasmányokét Paulus Frigyes, a könyörgéseket Horváth Balázs végezte.

Az egyes könyvekből készült konspektusok az USUARIUM honlapon, az adott könyv céduláján a *Conspectus* fül alól érhetők el.¹¹ A feldolgozott anyagot két megközelítésből kutathatjuk: az asszignáció szerinti keresés (azaz hogy egy adott liturgikus szerepben milyen tételek fordulhatnak elő) a további fejlesztésekig csak URL alapján lehetséges, a feldolgozott tételek előfordulásai viszont már most kényelmesen lekérdezhetők a *Texts* menüpont alatt.¹² Az incipit kiválasztása után a tétel cédulájához jutunk, ahol megtalálható annak műfaja, hivatkozási száma Jean Deshusses konkordanciája alapján, valamint a tétel teljes szövege.¹³ A teljes szöveg valamiféle *textus receptus*-t tükröz: nem volt

⁹ A módszertanról és a terminusokról [tipológiai háló (*typological grid*), fordított kronológia (*inverse chronology*), formatív periódus (*formative period*) és a később előkerülő változékonysági tartomány (*range of diversity*)] bővebben lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása II.” *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 115–120; és Uő: „Regensburg and Hungary. Methodological Outlines of a Liturgical Interaction”, in Harald BUCHINGER – Sabine REICHERT (szerk.): *Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne*. Schnell und Steiner, Regensburg. (Forum Mittelalter-Studien 16) (megjelenés alatt)

¹⁰ Az eddig feldolgozott források teljes listáját és könyvészeti leírását lásd: <https://usuarium.elte.hu/indexlabel/20/view>. A forrásgyűjteményről és gyűjtés elveiről részletesen lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye” *Magyar Egyházzene* XXI (2014) 101–111.

¹¹ USUARIUM: *A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period* (szerk. FÖLDVÁRY Miklós István és mások). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Liturgiátörténeti Kutatócsoport. Budapest 2015-től. usuarium.elte.hu, „Sources”.

¹² usuarium.elte.hu, „Texts”

¹³ Jean DESHUSSES – Benoît DARRAGON: *Concordances et tableaux pour l'étude des grands sacramentaires. Tome 1, Concordance des pièces*. Éditions Universitaires Fribourg Suisse, Fribourg 1982.

célunk a filológiai eltéréseket egyenként rögzíteni, de az oldalszám alapján az eredeti forrásokban bárki megtalálhatja a szövegváltozatokat.

A tételkészlet variálódása, asszignáció, műfajingadozás

A tételek rendszerezése és feldolgozása során legfontosabb megfigyelésünk az volt, hogy az euchológiai réteg sokkal változatosabbnak bizonyul, mint azt az előzetes elgondolásaink alapján vártuk volna. Az úzusok nagyobbik hányada egyáltalán nem felel meg az érett középkor római-kuriális szakramentáriumi rétegének. Ez a változatosság több ponton megnyilvánul:

(1) Magának a tételkészletnek a változatosságában: ez mindjárt a tételfeldolgozás kezdetén nyilvánvalóvá vált, hiszen számos olyan imát találtunk, amelynek nem tudunk referenciaszámot adni Deshusses konkordanciajegyzéke alapján. Ez azt jelentette, hogy a tétel nem szerepel a korai gregorián és gelazián szakramentáriumok egyikében sem. A *Corpus Orationum* összkiadása már jóval több és későbbi anyagot is tartalmaz, de így is akadt számos olyan tétel, amely az utóbbi gyűjteményben sem szerepel. Ezek az egyedi tételek származhatnak mára elveszett korai szakramentáriumokból, de az is valószínűsíthető, hogy az euchológiai réteg produktív korszaka nem zárult le teljesen és az érett középkorban is születtek új tételek. Ahogyan a frissen bevezetett ünnepekhez gyakran írtak az énektételek mellé új könyörgéseket is, úgy az egyházi év már meglévő propriumait is lecserélhették olykor, még ha ez ritka jelenségnek számított is.

(2) Ahogyan várható volt, általánosságban a réteg legkevésbé változékony műfajának a kollektá bizonyult, míg a szekréta és a posztkommúnió már nagyobb változékonyt mutat, a leginkább szórt műfaj pedig a nagybőjti szuperpopulum-könyörgéseké, illetve ide tartoznak a vigíliamisék próféciák előtti orációi. Első adatbevitelünk során a prefációkat nem rögzítettük, de az újabban készülő adatsoroknak már részei lesznek ezek is. Az eddig kibővített és újonnan bevitt anyag ismeretében a prefációk esetében is mind a tételkészlet, mind az asszignáció esetében nagyobb változékonytsággal kell számolnunk, mielőtt megszilárdul az újkorra általánosan ismert sorozat.

(3) Nem várt eredmény volt az erős műfaji ingadozás megfigyelése. Míg az olvasmányok esetében a bibliai szöveg, az énektételek esetében pedig a dal-

— — — — —
 (Spicilegii Friburgensis Subsidia 9) A jövőben referenciám bővülni fog a bővebb forrásanyagra építő, így több tételt tartalmazó *Corpus Orationum* számaival. Sajnos ez a gyűjtemény sem foglalkozik a XIII. század utáni forrásokkal, azonban a nagyobb gondot az okozza, hogy a földolgozott anyagból is kihagyja a vigíliamisék próféciák előtti orációit és az egyházi év rendkívüli ordóinak könyörgéseit, holott ezek a tételek már a legkorábbi fennmaradt szakramentáriumokban is megtalálhatók (és a Deshusses-konkordanciajegyzék is feldolgozza őket). Eugène MOELLER — Jean-Marie CLEMENT — Bertrand COPPIETERS 'T WALLANT (ed.): *Corpus Orationum* I-XII. Brepols, Turnholt 1992–1997. (Corpus Christianorum Series Latina 160) (A továbbiakban CO rövidítéssel és az adott tétel számával hivatkozom rá.)

lam és az esetlegesen vele járó szövegváltozat egyértelműen kijelölik a műfajt, addig a könyörgések műfajai között jóval nagyobb az átjárás. Teljesen megegyező szövegű könyörgések lehetnek orációk, kollekták, szekréták, poszt-kommúniók vagy szuperpopulum könyörgések a különböző úzusokban. Leginkább az utóbbi kettő fölcserélhető, de még a legkötöttebb – hagyományosan a felajánlással és az áldozattal kapcsolatos – tematikájú szekréták esetében is megfigyelhető, hogy ugyanazon szövegek posztkommúnióként vagy szuperpopulumként is megjelennek.

E jelenség hátterében valószínűleg az áll, hogy a legkorábbi szakramentáriumok nem asszignált, egyéb könyörgéseit (*aliae orationes*) később konkrét helyhez rendelték, a különböző úzusokban azonban eltérő műfajt vettek fel. Jó példa erre az ősi és a liturgiában több ponton megjelenő *Actiones nostras* kezdetű könyörgés szuperpopulumként való felhasználása nagybőjt első szombatján Amiens, Aosta, Jaén, Kamień, Plasencia, Speyer, és Toledo úzusaiban:

Superpop. *Actiones nostras, quaesumus, Domine, aspirando et adiuvando prosequere, ut cuncta nostra operatio a te semper incipiat, et per te coepta finiatur.*¹⁴

(4) Az egyházi év különböző szakaszai is eltérő változékonyságot mutatnak, egyes részek jobbára teljesen általánosak az egész római rítus területén, míg vannak olyan napok, amelyek jóval nagyobb eltérést mutatnak. Ilyen elsősorban a kántorbőjti szombatok orációanyaga, a nagybőjt egyes részei, elsősorban a csütörtöki tételek, vagy az, hogy a nagypénteki és a nagyszombati mise könyörgéssel vagy olvasmánnyal indul-e. Ezek a részek különösen alkalmasak egy-egy úzus vagy táj azonosítására. Az adott asszignáció *változékonysági tartománya* mutatja meg, hogy egyöntetű, általános, különleges vagy teljesen egyedi tételről van szó. Az alábbi táblázatban ádvent negyedik vasárnapjának teteleit láthatjuk a gyakoriságukkal együtt. Ádvent negyedik vasárnapja egy úgynevezett *dominica vacans*, „üres vasárnap”, amely propriumát a megelőző kántorbőjtől kölcsönzi. Az ilyen vasárnapok eleve széttartónak bizonyultak abban, hogy a három kántorbőjti nap melyikének tételkészletét ismételték meg, de termékeny talajt jelentettek azoknak az úzusoknak is, amelyek új tételek megalkotásával szerették volna elkerülni az ismétlést.¹⁵

Asszignáció	Tétel	Előfordulás
Adv/H4/D/Coll	<i>Excita Domine potentiam tuam et veni et magna nobis virtute ... propitionis acceleret.</i>	150× egyöntetű

¹⁴ DESHUSSES: *Concordances* 41, CO 74. A tétel szokványosabb és elterjedtebb asszignációja ugyan ezen nap orációja az egyik prófécia előtt.

¹⁵ A kutatócsoportban jelenleg Kátai Katalin dolgozik az euchológiai réteg változékonysági tartományának feldolgozásával.

Adv/H4/D/Secr	<i>Sacrificiis praesentibus Domine quaesumus intende placatus ... proficiant et saluti.</i>	126× általános
	<i>Ecclesiae tuae Domine munera sanctifica ... refici mereamur.</i>	12× különleges (Aosta, Lisieux, Messina, Augsburg, Freising, Passau, Salzburg, Ratzeburg, Lund, Kamień, Lebus, Wrocław)
	<i>Haec tibi Domine oblata benignus sanctificanda assume ... interriti praestolari.</i>	4× különleges (Auxerre, Verdun, Regensburg, Zagreb)
	<i>Grata tibi sint Domine munera quibus mysteria ... libertatis et vitae.</i>	3× különleges (Lleida, Palma de Mallorca, Vic)
	<i>Placare quaesumus Domine humilitatis nostrae ... succurre praesidiis.</i>	1× egyedi (Angers)
Adv/H4/D/Postcomm	<i>Sumptis muneribus quaesumus Domine ut cum frequentatione ... salutis effectus.</i>	144× általános
	<i>Populum tuum quaesumus Domine donorum tuorum largitate ... praeparetur et corpore.</i>	2× különleges (Salisbury, Norwich)
	<i>Tribue nobis Domine caelestis mensae virtute satiatis ... desiderata percipere.</i>	3× különleges (Auxerre, Regensburg, Wrocław)
	<i>Adiuva Domine fragilitatem plebis tuae ... mente perveniat.</i>	1× egyedi (Zagreb)

(5) Ahogyan a fenti táblázatból jól látható, míg egyes esetekben az előfordulások összefüggnek – Salisbury és Norwich anglonormann, Lleida, Mallorca és Vic pedig katalán területek –, addig más esetek között első látásra nem egyértelmű a kapcsolat, ilyen Auxerre és Regensburg. Ha nincs kellő számú párhuzam, akkor ezek lehetnek egyedi, véletlen egyezések, de ha rendszeres megfeleléseket fedezünk föl, akkor megállapítható valamiféle rokonság. Ha nem is találunk konkrét történeti adatokat az esetleges forráshiány miatt, az nem lehet kétséges, hogy az adott úzusok kialakításakor hasonló vagy egymással rokon szakramentáriumokat használtak fel. Fontos azonban, hogy a különböző mintázatok (földrajzi, intézményi vagy személyi kapcsolatok) azonosításához kellő mennyiségű és rendszeres párhuzamot találjunk, egy-egy elszórt tétel – legyen bármennyire ritka is – nem bizonyít leszármazást vagy rokonságot.

Földrajzi eltérések

(1) Földrajzi megkülönböztetést tesz lehetővé a más rítusok összefüggésében már korábban megfigyelt keleti-nyugati felosztás, melynek határa – és egyben átmeneti régiója – a Rajna-Alpok sáv.¹⁶ A legszembetűnőbb különbség az, hogy a Szentháromság vasárnapja utáni évközi időszakban a vasárnapi könyörgéssorozat nyugaton egy héttel eltolódik. A jelenség csak a szakramentáriumi réteget érinti, az olvasmányokét és az énekelt tételekét nem. Közvetlenül a harmadik vasárnapon betoldott alábbi könyörgéssorozat következménye:

Coll. *Deprecationem nostram, quaesumus, Domine, benignus exaudi, et, quibus supplicandi praestas affectum, tribue defensionis auxilium.*

Secr. *Munera, quaesumus, Domine, oblata sanctifica, ut tui nobis Unigeniti corpus et sanguis fiant.*

Postcomm. *Haec nos communio, Domine, purget a crimine, et caelestis remedii faciat esse consortes.*¹⁷

A tizenkét olvasmányos, következésképpen tizenkét könyörgés nagyszombati vigília mellett sajátosan mediterrán (iberoprovenszál, burgund és itáliai) jelenség, azaz észak-déli megkülönböztetést tesz lehetővé a nagyböjt harmadik hetének csütörtökjén Kozma és Damján temporális miséje. A sorozat már a *Hadrianum*-ban is szerepel, a tematika egyértelműen a nap római stációs templomához kapcsolódik (Szent Kozma és Damján-bazilika a Forum Romanumon). Az északi úzusok ugyanitt egy semlegesebb tartalmú böjti sorozatot alkalmaznak: *Concede ... ut ieiuniorum nobis sancta devotio stb.* (Az utolsó, *Subiectum tibi populum* kezdetű szuperpopulum-könyörgés témájában délen sem tartozik szervesen az előző három orációhoz, így északon is ez a nap megszokott tétele.)

Coll. *Magnificet te, Domine, sanctorum tuorum Cosmae et Damiani beata sollennitas, qua et illis gloriam sempiternam, et opem nobis ineffabili providentia contulisti.*

Secr. *In tuorum, Domine, pretiosa morte sanctorum Cosmae et Damiani sacrificium illud offerimus, de quo martyrium sumpsit omne principium.*

Postcomm. *Sit nobis, Domine, sacramenti tui certa salvatio, quae beatorum martyrum tuorum Cosmae et Damiani meritis imploratur.*¹⁸

¹⁶ Korábban elsősorban az egyházi év rendhagyó ordói és a pontifikális rítusok esetében megfigyelt jelenség. FÖLDEVÁRY Miklós István: „A «magyar» hamvazószerda változata és eredete” *Magyar Egyházzene* XXIII (2016) 127–144; UŐ: „A római rítus változatainak kutatása IV. Virágvasárnap a középkori Európában I-II.”, *Uo.* XXI (2014) 115–147. és UŐ: „A római rítus változatainak kutatása V. Virágvasárnap a középkori Európában III.” *Uo.* 227–260.

¹⁷ DESHUSSES: *Concordances* 719, 2120, 1700; CO 1067, 3413 a, 2841.

(2) Megfigyelhető az egyes liturgikus tájak tételkészletének eltérő bősége is. Elsősorban az anglonormann úzusok alkalmaznak következetesen új tételeket, és különböznek általuk másoktól, de majdnem minden tájra vagy kisebb régióra találhatunk néhány jellemző könyörgést. Az alábbi táblázatban ezt szemléltetjük néhány példával:

Asszignáció	Tétel	Előfordulás
	ANGLONORMANN	
Nat/H1/D/Coll	<i>Accepta quaesumus Domine sacrificium plebis ... fieri particeps.</i>	Avranches, Salisbury, Norwich
Qu/H5/f6/Superpop	<i>Concede nobis quaesumus Domine veniam peccatorum et religionis augmentum ... mandatis promptiores.</i>	Salisbury, Hereford, Norwich
Qu/H4/f2/Postcomm	<i>Quos divinis Domine reficis sacramentis tuis sustenta ... beneficiis refoves.</i>	Avranches, Salisbury, Norwich
Qu/H2/f3/Postcomm	<i>Sit nobis Domine quaesumus medicina mentis et corporis ... participatione munimur.</i>	Avranches, Hereford, Salisbury, Norwich
Nat/H1/D/Postcomm	<i>Sumpto sacrificio Domine tua generaliter exsultet Ecclesia ... fieret ipsa substantiae.</i>	Avranches, Salisbury, Norwich
Adv/QuT/S/Secr	<i>Super has fidelium hostias ... occursui commendemur.</i>	Avranches, Salisbury, Norwich
Ep/H3-4/D/Secr	<i>Vitae perpetuae mysteria veneranda ... operibus assequamur.</i>	Salisbury, Norwich
	FRANK	
Pasc/H2/D/ Pasc.annotinum/Secr	<i>Clementiam tuam Domine suppliciter exoramus ... dilectione capiamus.</i>	Amiens, Chartres, Beauvais, Cambrai (S), Meaux, Paris, Senlis, Tournai, Vienne (S)
	IBEROPROVANSZÁL	
Pasc/H7/S/Vig.Pent /Or	<i>Deus qui in primis temporibus impleta miracula ... participatione regenerentur.</i>	Agde, Aix-en-Provence, Barcelona, Narbonne, Roma, Tarragona, Uzès, València, Vic, Zaragoza, Béziers, Palma de Mallorca, Vienne
	GERMÁN	
Pent/H1/f5/Coll	<i>Deus cuius Spiritu totum corpus Ecclesiae ... servire mereamur.</i>	Magdeburg, Augsburg, Brandenburg, Chur, Kamień, Ordo Teutonicorum, Poznań, Ratze-

¹⁸ DESHUSSES: *Concordances* 2040, 1894, 3299; CO 3276, 3101, 5496.

	LENGYEL	burg, Trier, Konstanz, Naumburg, Strasbourg
Qu/H5/f6/Superpop	<i>De multitudine misericordiae tuae ... effice promptiorem.</i>	Płock, Gniezno, Kraków
	KATALÁN-ARAGÓN	
Qu/H4/f2/Secr	<i>Benedic quaesumus Domine hoc sacrificum nostrum ... sanctificata permanent.</i>	La Seu d'Urgell, Lleida, Zaragoza
Qu/H4/f4/Superpop	<i>Benedictionem tuam Domine populus fidelis ... semper inveniat.</i>	La Seu d'Urgell, Lleida, Zaragoza

(3) Előfordulnak teljesen egyedi könyörgések vagy orációsorozatok is. Ezekből liturgikus mintázatok, rokonságok természetesen nem mutathatóak ki, de egy kézirat feldolgozásakor vagy töredék esetleges felbukkanásakor nagyban megkönnyíthetik a liturgikus úzus azonosítását. Az alábbiakban erre forrásból hozok példákat, az első Gnieznóból egy párhuzam nélküli úrnapi mise:

Coll. *Da, quaesumus, misericors Deus, Domine, Iesu Christe, tuo sacrosancto corpore et sanguine nos ita digne refici et caritate tibi uniri, ut haec veneranda sacramenta atque salutaris passionis tuae memoria in nostris mentibus iugiter perseverent.*

Secr. *Clementissime Salvator, Domine, Iesu Christe, qui te salutis hostiam in ara crucis Deo Patri pro nobis peccatoribus obtulisti: quaesumus, ut nostra peccata deleas, et tuo sacratissimo corpore et sanguine contra vitia et inimicos nos munias, et ad caelestia regna perducas.*

Postcomm. *Corporis sacri et pretiosi sanguinis tui sumpta mysteria, quaesumus, Domine, Iesu Christe, peccata nostra deleant, noxia depellant, et quacumque tribulatione afflictos consolentur, vivis quoque ac defunctis sint ad veniam, nos quoque virtutibus fructuosas ad beatitudinem aeternam perducant.*¹⁹

Elszórtan számos egyedi könyörgés teszi különlegessé a rejtélyes eredetű első nyomtatott magyarországi misekönyvet, az ultramontán misszálét:²⁰

¹⁹ A *Corpus Orationum*-ban nem találhatóak meg. A teljes sorozatra nem, csak a kollektára találtam párhuzamot egy XIV. századi magyar misekönyvből. RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1947. 68.

²⁰ Az újabb kutatások fényt derítettek a megrendelő személyére, és a könyv magyarországi eredete is bizonyos, de a szűkebb úzusát továbbra is homály fedi. Lásd: MÁTYUS Norbert: „A

Qu/H5/S/Secr. *Aures tuae pietatis, quaesumus, Domine, precibus nostris inclina, et, oblationem nostram suscipiens, fac tibi toto corde esse devotos.*

Qu/H5/f6/Superpop. *Deus, qui omnem animam tibi confitentem magis vis emendare, quam perdere: iram tuae indignationis a nobis averte, et omnia nostra peccata dimitte.*²¹

Trin/QuT/f6/Secr. *Oblationibus famulorum tuorum placatus inclina, Domine, precibus nostris aures tuae pietatis, ut, qui auxilium miserationis tuae implorant, sanctificationis gratiam referant, et, quod piaie precantur, obtineant.*

Összegzés, további kutatások

A további adatfeldolgozás és kutatások célja kettős: egyrészt a fentihez hasonló esettanulmányok, részletes elemzések szükségesek, hogy az adatsorok elemzése alapján érdemi megállapításokat tehessünk, másrészt elengedhetetlen a misselurgia egészének, így a temporále mellett a szanktorále, a kommúne és a votív misék feldolgozása. Ennek révén jönne létre egy, minden liturgikus funkcióra kiterjedő tipológiai háló, amely a korai forrásokkal összevetve megmutatná a tájak és úzusok megkülönböztető vonásainak történeti mélységét. A cél felé vezető legfontosabb lépés teljesült: immár rendelkezésre állnak a források, a módszerek és az eszközök, hogy létrejöjjön a nyugati liturgia egészét rendszerezetten bemutató, enciklopédikus munka, amely fölváltaná és meghaladná az eddigi legjelentősebb ilyen kísérletet, Edmond Martène XVIII. századi összefoglalását.²²

— — — — —
Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” *Magyar Könyvszemle* CXXIX (2013/3) 357–361.; MÁTYUS Norbert: „Il primo messale ungherese a stampa” *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* LIV (2014) 247–258.

²¹ CO 1949. A tétel több ambrozián rítusú forrásban megtalálható, de más asszignációban.

²² Edmond MARTÈNE OSB: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri I–IV*. Rouen 1700–1702¹. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969².

Missals of Regensburg and Zagreb

The Impact of Regensburg on the early Hungarian Liturgy

Balázs Horváth

Already at an early stage of our project – i.e. at the first proof of the average divergence of diocesan Temporals – a striking relationship was detected between the liturgical Uses of Regensburg and Zagreb. The Uses of both bishoprics differ from their surroundings – even from the Central-European region as a whole – and the correspondences are numerous and systematic. They can in no way be considered accidental.

This observation clearly shows the advantage of a general comparative method since Regensburg customs could be examined not only in comparison with Zagreb but with due regard for the vast majority of other European Uses (This is what we call the “range of diversity”)¹. It was only in this context that it became apparent that Regensburg had a rather unique Use, different not only from those of all Southern German or Bavarian episcopates, but from almost every Western liturgical Use we know. In Table 1 – due to the lack of space here – only a short sample is provided of these correspondences.² We can see a series of changeable Mass orations from different Missals and they can be easily compared with each other, since they have a “hard structure”. There are 15–16th century Missals from Brixen (now Bressanone in Southern Tirol, Italy),³ Regensburg,⁴ Zagreb,⁵ and Esztergom (Gran).⁶ Brixen was chosen as a typical representative of medieval Uses, especially German and Italian, while the Use of Esztergom represents the prevailing tradition of the Hungarian Kingdom.

1 For the terms “range of diversity”, “hard and soft structure”, “formative period”, “continuity of the evidence” see in detail the study of Miklós István Földvály in this edited volume on pages 207-216. Regensburg and Hungary. Methodological Outlines of a Liturgical Interaction.

2 The present tables are only short samples due to the lack of space here. For complete ones, along with more than 180 other missals, visit usuarium.elte.hu where all the sources, indices, and tables can be studied. Zagreb records have been entered by Krisztina Rudolf, other Central-European ones by Katalin Kátai, those of Bavaria and Swabia by Balázs Horváth. USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Mod-

ern Period [<https://usuarium.elte.hu>] built by Miklós István Földvály et al. at Eötvös Loránd University (Budapest, Hungary), Research Group of Liturgical History—from 2015 onwards.

3 *Missale secundum ritum ecclesiae Brixinensis* (Basel, 1511, Iacobus de Pfortzheim).

4 *Liber missalis secundum breviarium chori ecclesiae Ratisponensis* (Regensburg, 1485).

5 *Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae ...* (Venice, 1511, Petrus Liechtenstein).

6 *Missale ... secundum chorum ecclesiae Strigoniensis* (Nürnberg, 1484, Antonius Koberger), its modern edition is: *Missale Strigoniense 1484* (Ed. Balázs Déri; *Monumenta Ritualia Hungarica* 1), Budapest 2008.

table 1 Ember Days in the 3rd week of Advent

	Brixen 1511	Regensburg 1485	Zagreb 1511	Esztergom 1484
f4 Or	Praesta	Praesta	Praesta	Praesta
f4 Coll	Festina qs Dne	Festina qs Dne	Festina qs Dne	Festina qs Dne
f4 Secr	Accepta tibi sint	Grata tibi sint	Accepta tibi sint	Accepta tibi sint
f4 Postc	Salutaris tui Dne	Conservent	Salutaris tui Dne	Salutaris tui Dne
f6 Coll	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne
f6 Secr	Muneribus nostris	Praesta ... ut dicato	Praesta ... ut dicato	Muneribus nostris
f6 Postc	Tui nos Dne	Prosint nobis	Prosint nobis	Tui nos Dne
S Or1	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis
S Or2	Concede qs	Adesto Dne	Adesto Dne	Concede qs
S Or3	Indignos nos	Indignos nos	Indignos nos	Indignos nos
S Or4	Praesta ... ut dicato	Ds qui pro animarum	Ds qui pro animarum	Praesta ... ut dicato
S Or5	Preces populi	Miserationum	Miserationum	Preces populi
S Coll	Ds qui tribus	Ds qui tribus	Ds qui tribus	Ds qui tribus
S Secr	Sacrificiis	Sacrificiis	Sacrificiis	Ecclesiae tuae
S Postc	Qs ... ut sacrosancta	Memento nostri	Memento nostri	Qs ... ut sacrosancta
D Coll	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne
D Secr	Propitius intuere	Haec tibi Dne	Haec tibi Dne	Sacrificiis
D Postc	Sumptis muneribus	Tribue	Adiuva Dne	Sumptis muneribus

Abbreviations here and later: SacHendr = Sacramentary of Henry II | MNZag = Missale notatum from Zagreb diocese | f4 = Wednesday | f6 = Friday | S = Saturday | D = Sunday | Coll = collecta | Or = oratio | Secr = secreta | Postc = postcommunio | Sup = super populum | Dne = Domine | Ds = Deus | qs = quaesumus

How can one interpret records like these? At the period when these Missals were printed – at the end of the 15th century – both liturgical Uses (or at least their temporal Mass propers) had long ago left behind their ‘formative periods’, i.e. they were published after the age when the active framing of such a fundamental part of the liturgy could be likely. Therefore, the relationship between them must have originated earlier. In order to demonstrate ‘continuity’ or ‘discontinuity’, earlier sources of the same traditions have to be examined. If the uses are continuous within themselves, we can compare the more ancient sources with one another.

The first extant Mass source which most likely originates from Zagreb is a notated Missal from the beginning of the 13th century. As for Regensburg, an even earlier witness is available in the Sacramentary of Henry II.

A notated Missal from Zagreb

The notated Missal in question, the so-called Missal of Németújvár (now Güssing in Burgenland, Austria) is the first surviving complete Missal from the Hungarian Kingdom, originating most probably from the bishopric of Zagreb (now the capital of Croatia).⁷ At present, it is found in the Franciscan Library of Güssing (Bibliothek des Franziskanerklosters) under shelf mark 1/43. The manuscript consists of two hundred and sixty six folios, and contains the following parts: a fragmentary calendar (from May to August), preparation for the Mass, Mass ordinary, Temporal, Sanctoral, Commune, Votive parts, and lastly a Sequential.⁸

It is written with Gothic letters (*gothica textualis formata*),⁹ László Veszprémy refers to its parallels in German Gothic scripts and in Hungarian charters from the first part of the 13th century.¹⁰ The analysis of musical palaeography by Janka Szendrei has verified beyond any doubt the Hungarian provenance of the codex, since this is the very first manuscript with the so-called Esztergom notation in its fully developed form, typical to the Hungarian Kingdom and not found anywhere else.¹¹

According to the consensus of scholars, the Missal dates from the beginning of the 13th century. The origin of the manuscript had been in doubt until László Dobszay convincingly argued – contrarily to Polikárp Radó’s theory, namely, that the Missal must have come from Pécs – in favour of Zagreb. Dobszay emphasised that the name of St Stephen is in the votive collect *A cunctis* at the very point where the patronage of the episcopal see is usually mentioned.¹² The fact that only Zagreb had King St Stephen as its patron supports the manuscript’s Zagreb origin.¹³ According to Dobszay, an overview of the liturgical content also strengthens the likelihood of this hypothesis.

However, several features still differ from the later peculiarities of the Zagreb Use, well-documented since the first quarter of the 14th century. Some scholars drew attention to a few archaic and inconsistent features of the manuscript.¹⁴ The Temporal

7 Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. Missale notatum from Zagreb (13th century).

8 For further description see: Janka Szendrei, A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében [The development of the “mos patriae” according to our sources with musical notation before 1341], Budapest 2005, 210–219.

9 Szendrei, A „mos patriae” kialakulása (as fn. 8), 211.

10 László Veszprémy, A 12. századi magyar kódexírás alakulása [The changes of Hungarian script in the codices of the 12th century]: Századok 132 (1998) 229.

11 Szendrei, A „mos patriae” kialakulása (as fn. 8), 240.

12 *A cunctis nos, quaesumus, Domine, mentis et corporis defende periculis, et, intercedente gloriosa Virgine Dei Genitricis Maria, cum beatis apostolis Petro et Paulo, et beato Stephano rege et confessore tuo, et omnibus sanctis, salutem nobis tribue benignus et pacem, ut, destructis adversitatibus et erroribus universis, Ecclesia tua secunda tibi serviat libertate.* (Missale notatum from Zagreb, 253r).

13 László Dobszay, Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája [Provenance of our notated Missal from the age of the Árpáds]: Zenetudományi dolgozatok 6 (1984) 9–10.

14 The above cited works of László Dobszay, Janka Szendrei, and Miklós István Földváry: Az esztergomi benedikcionále [The Esztergom Benedictional], Budapest 2015, 25–26.

is mixed with the Sanctoral at the beginning of the Missal, while the two are already divided in older Hungarian codices, such as the Codex Pray,¹⁵ and in the so-called Sacramentary of St Margaret.¹⁶ Furthermore, the Ember Days of the fourth month (June) are placed within the third week after Whitsun, although already in 1078 Pope Gregory VII had ordered that they be observed within the octave of Pentecost. There are Mass propers for both Trinity Sunday (perhaps only for votive use) and the Octave Day of Pentecost, albeit by this time the first had superseded the latter. Many other inconsistencies could also be listed, e.g. remnants of weekday lessons in Epiphanytide, rather unusual in Hungary, and peculiar arrangements of certain processional rites, etc. According to Szendrei, these features are “eventualities of the redaction” and suggest an archaic exemplar, while Dobszay leaves this question unsolved.¹⁷

The Sacramentary of Henry II

The so-called Sacramentary of Henry II is a lavish manuscript, copied at Saint Emmeram’s Abbey in Regensburg in honour of the ruler.¹⁸ The codex refers to Henry as king (*rex*) and not as emperor (*imperator*); hence it must have been composed between 1002 and 1014, after Henry’s election as king but before he became emperor. It is a representative book, one of the most prominent works of Ottonian illumination. Henry II had bestowed the codex upon the Bamberg Cathedral, whence in the 19th century it came into the possession of the Bavarian State Library (Bayerische Staatsbibliothek) in München, where, at present, it is stored under the inventory number Clm 4456.¹⁹

The richly illuminated manuscript is written with Carolingian minuscule and consists of 358 leaves. Its contents are: calendar, full page illustrations (e.g. the coronation of Henry), Canon of the Mass, mixed Temporal and Sanctoral, Commune, dedication, votive Masses.

Although by this time Sacramentaries of the Gregorian structure became gradually prevalent in Europe, in the Sacramentary of Henry II Gregorian and Gelasian

15 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy. 1, Monastic Sacramentary from Hungary (Boldva?), end of the 12th century. The digitised manuscript is available [<http://mek.oszk.hu/12800/12855/>].

16 Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 126, Monastic Sacramentary from Hungary (Dömös?), beginning of the 12th century.

17 Szendrei, A „*mos patriae*” kialakulása (as fn. 8), 219–220 and Dobszay, Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája (as fn. 13), 12.

18 Sacramentary of Henry II. München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 4456 (Regens-

burg, written at Saint Emmeram’s Abbey, 1002–1014). The digitised manuscript is available [<http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0005/bsb00050763/images/>].

19 For a short description of the codex, see: Kaiser Heinrich II. 1002–1024. Begleitband zur Bayerischen Landesausstellung 2002 (ed. Josef Kirmeier / Bernd Schneidmüller / Stefan Weinfurter u.a.; Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 44), Stuttgart 2002, 268–273.

elements are combined: there is only one Collect for every Mass (typical to the Gregorian-type), then Secreta and Postcommunion, but at least one Super populum prayer is included at the end of each Mass, not only for Lenten weekdays (a characteristic of the Gelasian-type). The Temporal and the Sanctoral are merged into a mixed arrangement (Gregorian), but some of the items are rare, i.e. either unique or of Gelasian origin.

The comparative analysis of the Temporals

Our hypothesis is verified by the comparison of the temporal parts: the Use of Regensburg in the 15th century shows obvious ‘continuity’ with the Sacramentary of Henry II, in fact, three-quarters of the items that differ from the common usage in the whole German Empire, do correspond. This is a very high proportion because most of these items are unique or Gelasian orations which have fallen to disuse and are extremely rare all over Europe.²⁰ Of course, according to the later Gregorian practice, most of the non-Lenten Super populum prayers were omitted from the Missal of 1485 (Table 2).

table 2 Ember Days in the 3rd week of Advent

	SacrHen 11 th cent.	Regensburg 1485	Zagreb 1511	MNZag 13 th cent.
f4 Or	Praesta	Praesta	Praesta	Praesta
f4 Coll	Festina qs Dne	Festina qs Dne	Festina qs Dne	Festina qs Dne
f4 Secr	Grata tibi sint	Grata tibi sint	Accepta tibi sint	Accepta tibi sint
f4 Postc	Conservent	Conservent	Salutaris tui Dne	Tuorum nos Dne
f6 Coll	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne poten- tiam	Excita Dne
f6 Secr	Praesta ... ut di- cato	Praesta ... ut di- cato	Praesta ... ut di- cato	Praesta ... ut di- cato
f6 Postc	Prosint nobis	Prosint nobis	Prosint nobis	Prosint nobis
S Or1	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis
S Or2	Adesto Dne	Adesto Dne	Adesto Dne	Adesto Dne

²⁰ The sacramental layer of the Regensburg Use shows some distant – yet systematic – similarities only to Auxerre and Orléans, France (Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 17316, Missal-Pontifical from Auxerre, last third of the 14th century; Missale ad usum ec-

clesiae Aurelianensis, Paris 1522). We could not ascertain the reason for these similarities but it seems most likely that these French Uses relied on the same Gelasian-type Sacramentary or one very much akin to it.

S Or3	Indignos nos	Indignos nos	Indignos nos	Indignos nos
S Or4	Ds qui pro animarum	Ds qui pro animarum	Ds qui pro animarum	Praesta ... ut
S Or5	Miserationum	Miserationum	Miserationum	Miserationum
S Coll	Ds qui tribus	Ds qui tribus	Ds qui tribus	Ds qui tribus
S Secr	Sacrificiis	Sacrificiis	Sacrificiis	Ecclesiae tuae
S Postc	Memento nostri	Memento nostri	Memento nostri	Qs ... ut sacrosancta
D Coll	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam	Excita Dne potentiam
D Secr	Haec tibi Dne	Haec tibi Dne	Haec tibi Dne	Sacrificiis
D Postc	Tribue	Tribue	Adiuva Dne	Sumptis muneribus

Upon a careful examination of the entire Temporal, one can detect a strong and systematic correspondence between the sacramental layers of the Regensburg and Zagreb Uses. Although they differ from one another on a few points, it is impressive that on several other points the 16th-century Missal of Zagreb and especially the 13th-century notated Missal of Zagreb are much closer to the Sacramentary of Henry II than the 15th century Missal of Regensburg itself. The items of Septuagesima, Sexagesima, and Quinquagesima Sunday or some Lenten prayers are telling examples of this affinity (see Table 3).

The early notated Missal of Zagreb also fits the context above-delineated, namely that of the close relationship between the Uses of Regensburg and the late medieval practice of Zagreb. The analysis of the Temporal verified Dobszay's hypothesis that the codex is from the Zagreb diocese; the "continuity" from the 13th to the 16th century – which proved to be problematic from many other perspectives – is self-evident in this respect.

Some of the otherwise scarce differences come from the fact that the notated Missal of Zagreb assigns some of the Super populum prayers which are unique in the Sacramentary of Henry II as Postcommunions for the Mass of the same day, e.g. *Deus qui in deserti regione* on the fourth and *Da quaesumus misericors Deus ut quod in Filii tui passione* on the sixth Sunday of Lent (see table 4). One Super populum prayer (*Familiam tuam quaesumus Domine propitius illustra* on the first Saturday of Lent) became typical also to the mature Use of Esztergom, as documented later (Table 4).

Historical background

What kind of historical factors could one identify as making up the possible background for such a liturgical correlation? When and how could a connection between

table 3 Septuagesima, Sexagesima, and Quinquagesima

	SacrHen 11 th cent.	Regensburg 1485	Zagreb 1511	MNZag 13 th cent.
D70 Coll	Preces populi tui	Preces populi tui	Preces populi tui	Preces populi tui
D70 Secr	Concede nobis	Suscipe qs Dne	Concede nobis	Concede nobis
D70 Postc	Fideles tui Ds	Fideles tui Ds	Fideles tui Ds	Fideles tui Ds
D70 Sup	Concede ... fragilitati	–	–	Concede ... fragilitati
D60 Coll	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis	Ds qui conspicis
D60 Secr	Intende qs Dne	Tua sacramenta	Intende qs Dne	Oblatum tibi
D60 Postc	Assit nobis	Supplices te	Assit nobis	Supplices te
D60 Sup	Tuere qs Dne	–	–	Nostris qs Dne
D50 Coll	Preces nostras	Preces nostras	Preces nostras	Preces nostras
D50 Secr	Haec hostia	Huius nos te	Ecclesiae tuae	Sacrificium Dne
D50 Postc	Repleti sumus	Qs ... qui caelestia	Repleti sumus	Repleti sumus
D50 Sup	De multitudine	–	–	–

table 4 Fourth and sixth Sunday of Lent

	SacrHen 11 th cent.	Regensburg 1485	Zagreb 1511	MNZag 13 th cent.
D4 Coll	Concede ... ex merito	Concede ... ex merito	Concede ... ex merito	Concede ... ex merito
D4 Secr	Suscipe ... te voluisti	Sacrificiis Dne qs	Sacrificiis Dne qs	Sacrificiis Dne qs
D4 Postc	Da ... ut sancta tua	Da ... ut sancta tua	Ds qui in deserti	Ds qui in deserti
D4 Sup	Ds qui in deserti	–	–	–
D6 Coll	Plebs tua Dne	Tueatur qs Dne dextera	Tueatur qs Dne dextera	Tueatur qs Dne dextera
D6 Secr	Ops ... qui humano	Ops ... qui humano	Ops ... qui humano	Ops ... qui humano
D6 Postc	Praesta ... quia vitiis	Per huius Dne	Da ... Filii passione	Da ... Filii passione
D6 Sup	Da ... Filii passione	–	–	–

Zagreb and Regensburg be established? Due to the relatively late foundation of the episcopal see of Zagreb (which took place in 1089–1090),²¹ it would be anachronistic to assume a direct Bavarian impact, since the institutional system of the Hungarian church had already been in place by that time.²² After its foundation, Zagreb was under the control of Esztergom as a suffragan episcopate of the archdiocese,²³ hence it was most likely from Esztergom that Zagreb received its liturgical books which gave shape to its own liturgical Usage. This most likely means that Zagreb was not directly involved but rather inherited the result of an earlier connection between Regensburg and Esztergom.

Considering the historical circumstances, this relationship must have been the strongest during the reign of St Stephen – who was the first Hungarian king, ruled between one thousand and one thousand and thirty eight –, as both before and after him Bavarian rulers waged war against the Hungarian Kingdom. In 991 Henry the Wrangler, Duke of Bavaria (father of St Henry II) was in war with Géza, sovereign of the Hungarians (father of St Stephen), and Emperor Conrad II attacked St Stephen as early as 1030.²⁴ In contrast, between these two dates – when Regensburg was the capital of the Holy Roman Empire – Emperor St Henry II was St Stephen’s brother-in-law. They were not only relatives but there was also a kind of personal amity between them.²⁵ Both families were famous for their piety and sincere practice of Christianity.

Despite the scarcity of the surviving source material, traces of an intensive Hungarian-Bavarian relationship can be detected during the time of the Hungarian Kingdom’s foundation. A number of priests and religious came to Hungary with the entourage of Blessed Gisela, St Stephen’s wife, and St Henry II’s sister. Bruno, bishop of Augsburg, brother of Henry and Gisela made a visit to Hungary in 1008, while in 1012 Anastasius, bishop of Esztergom, took part in the dedication of the Bamberg Cathedral.²⁶ Moreover, we are aware of a specifically liturgical interaction: Arnulf of St Emmeram (Regensburg) notes in his hagiography of St Emmeram that during his visitation to Hungary he composed a history (a series of antiphons and responsories)

- 21 Tamás Köröendi, A zágrábi püspökség alapítási éve [Year of foundation of the episcopal see of Zagreb], in: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére [In the attraction of “In-Between Europe”. Studies in honour of Márta Font] (Hg. Dániel Bagi / Tamás Fedeles / Gergely Kiss), Pécs 2012, 329–342.
- 22 Földváry, Az esztergomi benedikcionále (as fn. 14), 59.
- 23 Korai magyar történelmi lexikon (9–14. sz.) [Early Hungarian Historical Lexicon (9–14th cent.)] (Ed. Gyula Kristó / Pál Engel / Ferenc Makk), Budapest 1994, entry “Zágrábi püspökség [Bishopric of Zagreb]”.
- 24 Gyula Kristó, Magyarország története 895–1301 [History of Hungary 895–1301], Budapest 1998, 87, 111.
- 25 In the Legend of St Stephen, the Emperor’s attribute is *amicus* ‘a friend, allied’: *Accidit post haec defuncto beati regis amico, Romanae dignitatis augusto Henrico pio ...* (Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II., 423 Imre Szentpétery).
- 26 Gyula Kristó, Magyar külpolitika (896–1196) [Hungarian Foreign Policy (896–1196)], Szeged 1996, 48.
- 27 László Veszprémy, Anastasius esztergomi érsek műveltségéről [On the erudition of An-

in honour of St Emmeram which was right away learnt and performed by Anastasius, bishop of Esztergom, along with his cathedral chapter.²⁷

Consequently, the liturgical contents of a Regensburg Sacramentary must have come to Zagreb through Esztergom. It is Esztergom whose earlier liturgical practice was preserved by Zagreb as a residual memory.²⁸ That archaic features disappear from the centre and survive in its peripheral surroundings is a well-known phenomenon of cultural transmission. Both legal texts and liturgical sources testify that in Esztergom there was a deliberate change to Gregorian reform ideas at the turn of the 11th and 12th centuries. The *Micrologus* of Bernold of Constance, a programmatic work of Pope Gregory VII's liturgical priorities was copied into the so-called Codex Pray, a Hungarian Sacramentary from around the end of the 12th century, and its official adaptation is confirmed already by the acts of a provincial synod of Esztergom from the year 1100.²⁹ Rubrics taken from the same *Micrologus* and decisions suggested by its text follow in other 12–14th century manuscripts of Esztergom.³⁰

Summary

In this lecture a recent discovery has been presented as a case study which demonstrates a close and exclusive link between the euchological layers of the late printed Missals of Regensburg and Zagreb. This relationship could be traced back to, and became even more obvious in the early 13th century, and on the strength of the available historical evidence, a conclusion could be drawn that it had originated in the first decades of the 11th century. In this period, and in this period only, is it feasible to suppose that Regensburg exerted a strong influence on the composition of the early Hungarian Sacramentary. The later, 'classical' variant of the Esztergom Use gained its stable form by adopting Gregorian reforms at the turn of the 12th and 13th centuries, while Zagreb preserved its primordial features, at least in its set and system of Mass prayers. An additional benefit of this research is that the Zagreb origin of the

astasius, Archbishop of Esztergom]: Századok (1985) 137–141. Hungarian translation and commentary of some parts of the Emmeram biography: Az államalapítás korának írott forrásai [The written sources of the state foundation] (Ed. Gyula Kristó), Szeged 1999, 170–176.

28 Földvály, Az esztergomi benedikcionále (as fn. 14), 60.

29 Levente Závodszy, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege) [Legal texts and synodal acts from the age of Kings Saint Stephen,

Saint Ladislas, Coloman the Learned. Appendix: the text of the laws], Pápa 2002 [Budapest 1904], 200.

30 Miklós István Földvály, A liturgiamaғыарázat nyomai a XIV. század előtti Magyarországón. A Pray-kódex Micrologus-a és annak környezete [Traces of liturgical commentaries from pre-14th century Hungary. The Micrologus of the Codex Pray and its contexts], in: Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére [Studies in honour of Tamás Adamik for his 70th birthday] (Ed. Balázs Déri), Budapest 2008, 87–98.

first surviving Missal from Hungary could be confirmed in spite of its relative distance from the mature Zagreb tradition.

However, the implications of these findings are remarkable not only from a methodological point of view or as regards single sources and traditions. They mean that the Hungarian liturgy was consciously founded and duly arranged during the reign of St Stephen – an idea attested by late medieval cultural memory³¹ and assumed or argued by competent scholars.³² We can also add that developing proper liturgical forms and traditions was considered a paramount issue within the process of creating medieval institutions and cultural identities.

31 *Habent itaque omnes ecclesiae, habet et nostra Strigoniensis, mox, ut primum felicibus auspiciis fundata est, receptos, et ad haec usque tempora observatos, a Catholica unione nequaquam dissidentes sacrorum ritus.* Cf. Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, & aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus, parochi, & alii curati, in Diocesi & provincia Strigoniensi utuntur ... Nagyszombat (today Trnava, Slovakia) ¹1583, ²1596, unnumbered page, sheet numbering A4^r.

32 László Dobszay, A középkori magyar liturgia István-kori elemei? [Elements of the medieval Hungarian liturgy from the age of Saint Stephen?], in: Szent István és kora [Saint Stephen and his age] (Ed. Ferenc Glatz / József Kardos), Budapest 1988, 151–155 and Földvály: Az esztergomi benedikcionále (as fn. 14), 29. Ábel Stampler demonstrated some striking parallels between the benediction of an abbot in Regensburg and Veszprém. See in detail: Ábel Stampler, Parallels between the Monastic Ordines of Pontificals from Veszprém and Regensburg, in this edited volume on pages 227–237.

Horváth Balázs

„REJTVE LÉNYEGÉBEN, KIFEJEZVE LÁTSZAT SZERINT”

Művészet, hagyomány és transzcendencia

Krasznahorkai László Seiobo járt odalent című könyvében

A MAI EMBER, kiváltképp a nyugati, „ez a Rossz és Rest napi varázsába száműzött lény” kitartó és hosszas fáradozásának hála, végképp megfedkezni látszik arról, hogy a hétköznapi tapasztalaton túl létezik, sőt, inkább létezik egy birodalom, amely több, magasabb, tökéletesebb, egyszersmind valóságosabb profán világunknál. Saját múltjának meghaladottnak vélt eszméi már csak a tudományos kutatás vagy a pusztán antikvárius érdeklődés számára érdekesek, a le-tűnt korok tárgyi alkotásait pedig múzeumokba, a tárgyak voltaképpen kriptájába temeti, mint tette az antik kultuszszobrokkal, a középkori oltárképekkel, a bizánci ikonokkal, vagy egykori szent terek egészéből csinál múzeumot, mint tette az Akropolisszal, a középkori katedrálisokkal és palotákkal, szakrális zenéjét pedig koncerttermekbe számúzi – mindeközben a hétköznapiakban rúttal, giccsel, tömeggyártott ócskaságokkal veszi körül magát, amelyek csupán szimbólumai, külső kivetülései gondolatainak, eszméinek, illetve a valódi ideák hiányának.

Krasznahorkai László *Seiobo járt odalent* című regényében egy már távolinak tűnő és elhalványuló látzó birodalomba vezet minket különös erővel, és azzal a meggyőződéssel, hogy talán még nem vészett el véglegesen az ember minden kapcsolata a transzcendenssel. A könyv

látszólag különálló, térben és időben szerteága-zó elbeszélések füzéréből áll, amelyek közép-pontjában mindig a művészet, a művészi alkotás, a tökéletes szépség keresése áll. Szereplői maguk a művészek, alkotók, esetleg restaurátorok, vagy éppen hétköznapi emberek, akik turistaként, múzeumokban, jobbára váratlanul szembesül-nek egy-egy mű nagyságával és fenségével.

A Fibonacci-számsorra építő elbeszéléseket (a sor következő eleme mindig az azt megelőző két szám összege) át és átszövik a különböző, egymással is párbeszédet folytató motívumok, olyan konkrét témáktól kezdve, mint a mester-tanítvány viszony, a műalkotások elkészítésének aprólékos technikai leírásai, a restaurálás és az állagmegóvás problematikája, az eredeti és a másolat viszonya – az elvontabbakig, mint a tö-kéletes szépség megtapasztalása, az isteni jelen-lét megélése, az elhagyatottság és a feleslegesség érzése, a látás és annak hiánya, a rész és az egész viszonya, és különösképpen az élő hagyomány sorsa.

E különös utazás közben sorjában megismerhetjük a mozdulatlanságában fenséges, a kiotói Kamo folyóban vadászó nagykovácsot, Filippino Lippi *Eszter könyvét* ábrázoló tábla-képeit és az ószövetségi Vasti királyné szépsé-gét és tragikus sorsát, az inazavai Zengendzsi-

templom ősi Amitábha Buddha szobrának restaurálását, a Vittore Bellinianónak tulajdonított *Halott Krisztust*, az athéni Akropolisz nap-sütésben vakító csupasz márványtemplomait, egy démoni nő-maszk elkészítésének munkafázisait, Gyionyiszij *Szentháromság* ikonját, Inoue Kazujuki nő-színész életét és Szeiobo istennőt megidéző előadását, Pietro Perugino alkotói válságát és a Tezi-kápolnába készülő *Madonna* oltárképét, a rejtélyes Alhambra szakrális geometriáját, a kortárs román képzőművész, Ion Grigorescu egy meghökkentő szobrát, a milói *Vénusz* és teremőrének bensőséges kapcsolatát, egy építész szenvedélyes, ámde a falusi művelődési házban alaposan közönséget tévesztett szónoklatát a barokk zene nagyságáról és mindenek fölöttiségéről, Ferdinand Hodler (a könyvben álnéven: Oswald Kienzl) 19. századi svájci festőművész különös tájképeit, az isei sintó szentély húszévente lezajló, hetvenegyedik rituális újjáépítését, Ze'ami, a japán nő megteremtőjének száműzetését, végezetül az ókori Kína földbe temetett vérfagyasztó agyagszörnyeit.

Érdemesnek tartjuk leszögezni, hogy a *Seiobo járt odalent* nem tartozik Krasznahorkai pusztán „keleti tárgyú” regényei közé, mint *Az urgai fogoly* vagy az *Északról hegy, délről tó, nyugatról utak, keletről folyó*, nemcsak mert egyeseken szerepelnek nyugati és keleti, térben és időben különböző elbeszélések az ókortól napjainkig és Ibériától Japánig, sokkal inkább mert a művészet és a műalkotások egyetemesebb, tértől és időtől független szemléletét találjuk ebben a műben. A hagyományos művészet és kultúra megértését nem segíti, éppen nehezíti a keleti és nyugati szembeállítás, hiszen ahogy nem beszélhetünk keleti és nyugati metafizikáról sem, kizárólag metafizikáról (Guénon), éppúgy nem tehetjük meg ezt a művészetek kapcsán, mert a valós különbség, törés és ellentét inkább az archaikus és modern között feszül.

Az esztétikai szépnek az a kultusza, amely a felvilágosodással és a szekularizált polgári művészettel teremtődik meg, és amely sajátosan egybeesik a művészettörténet mint tudomány kezdetével is, az archaikus társadalmakban sohasem létezett, létezett viszont egy sokkal természetesebb, organikusabb, és mindenekelőtt átéltebb érzékelése a szépnek – amely szép sohasem volt elválasztható Istentől vagy a metafizikumtól. A megnyilvánult, valódi szépség csakis a megnyilvánulatlanból fakad és fakadhat. A Louvre teremőre szerint „a milói *Vénusz* szobrása valami olyan erővel ruházta fel a maga *Vénuszát*, (...) amely erő nem e *Vénusz* földi érzékiségéből, nem csábító meztelenségéből, nem *furfangos erotikájából* ered, hanem egy magasabb helyről, onnan, ahonnan ez a *Vénusz* valójában jön”. A hagyományos művészet ezért mindig szakrális, célja pedig metafizikai, nem pusztán esztétikai. A művészi alkotás és befogadás nem szabadidős tevékenység, nem valami, ami a mindennapok szürkeségén felül adatik meg, legfőképp annak, aki megengedheti magának e fényűzést, hanem átszövi az élet minden területét, a családi élettől a munkáig, az ember születésétől a haláláig, és minden esetben kapcsolatban áll a kultusszal és a szakrálissal. Így a hagyományos társadalmakban nem is értelmezhető az öncélú *l'art pour l'art* vagy éppen a profán „művészet” fogalma.

Az antik dráma éppúgy kultikus cselekmény, mint a japán nő-előadás, a bizánci és orosz ikonok tisztelete a Szent Liturgia részét képezték, ahogyan a reneszánsz oltárképek is templomokba, nem múzeumokba készültek, a szakrális zene pedig elsődlegesen a liturgiában hangzott fel. Ahogy a műben az öreg orosz kurátor találóan megjegyzi Andrej Rubljov jelenleg a Tretyjakov Képtárban kiállított *Szentháromság* ikonja kapcsán: „hát ki meri vállalni, hogy hozzáér anélkül, hogy imádkozna, és megcsókolhatná,

Ferdinand Hodler: 'Rhythmische' Landschaft am Genfersee' (1908)

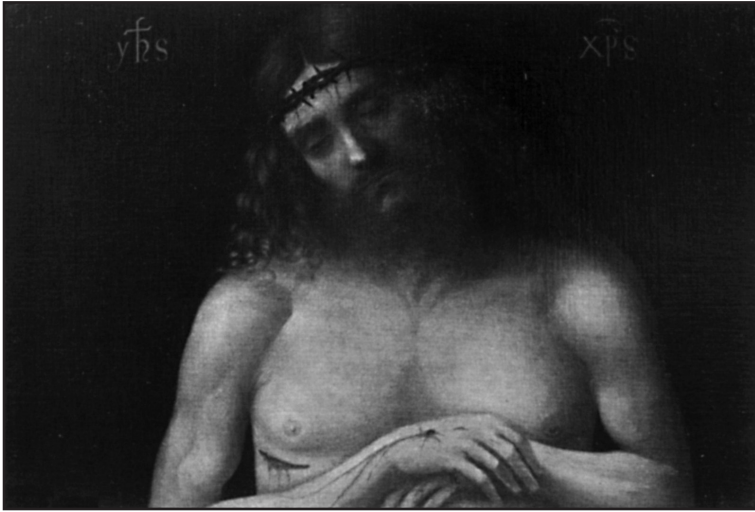
így is épp elég baj, hogy elszállították akkor régen a radonyezsi templomból, mert hát nem azért festették ezt, hogy betegyék egy múzeumba, és csak bámulják, mint valami egyszerű képet”.

A művészet voltaképpen célja, hogy az embert a magasabb rendű valóságra emlékeztesse, „hogy a rossz káosz széteső világa helyett válasszunk egy magasabbat”, vagy ahogy az ikonfestészet kapcsán olvashatjuk, az „ikonfestő segítette a Teremtés csodálatára is képes embert abban, hogy a maga gyötrelmes módján a megérthetetlenhez és a felismerhetetlenhez és a láthatatlanhoz közelebb kerüljön –, hisz pontosan elmagyarázta nekik az ikonon, hogy vége a világnak, és hogy ennek a világnak van vége, és hogyha az ikont megcsókolja, és belenéz, akkor megbizonyosodik róla, arról, hogy van, ami csodálatosabb, mint a csodálatos, és hogy van kegyelem, és van megbocsátás, és van remény, és van ereje a hitnek”.

E művészetfelfogástól, amely az élet minden szegmensét átítatja, még idegen a szépművészetek és az úgynevezett iparművészetek szétválasztása. A hagyományos művészetfelfogás szerint a műalkotás mindig funkcióval bír, a művész *démiurgosz*, azaz mesterember, művészete pedig *ars* és *techné*, azaz mesterség. Nem elválasztható a festő és a szobrász tevékenysége a kőfaragóétól vagy az ács munkájától.

Krasznahorkai különleges érdeklődést mutat a különböző mesterségbeli technikák és speciális munkafolyamatok iránt, utazásai során pedig maga is testközelből, hosszú ideig tanulmányozva lehetett tanúja egy-egy tökéletes remekmű elkészítésének, és ezen ismeretek egy része a könyvben is hangsúlyos szerepet kap. Részletező leírásokat olvashatunk a reneszánsz festészet kapcsán a műhelybeli munkamegosztástól a színek használatáig, megelevenedik a

keleti keresztényég ikonfestészete, végigkövet-
hetjük egy nó-maszk elkészítésének minden
fázisát a helyes fa kiválasztásától, a megfelelő
sablonok használatán, a faragás és csiszolás
műveletén keresztül a mű befejezéséig, de az
isei sintó szentély rituális újjáépítésének ács-
munkálatai különleges részletességgel tárul-
nak a szemünk elé, és ugyanakkor a modern
állagmegóvó restaurálások bonyolult technikai
fortélyairól is képet kapunk.

Vittore Belliniano: Halott Krisztus

Megrendítő, hogyan hagyományozódnak
akár évszázadokon keresztül a mesterségbeli
technikák, közben csiszolódva és tökéletesedve,
hogy elérjék a tökéletes műgondot. Ahogyan az
antikvitásból származó szállóige, az *ars longa,
vita brevis* eredeti jelentése sem az elterjedt 'a
művészet hosszan tart, az élet rövid' – noha ez
éppúgy igaz –, hanem a hippokratészi görög
szövegkörnyezet értelmében 'az élet rövid, a
mesterség elsajátítása hosszú időt vesz igénybe',
azaz egy pusztá emberélet nem elég a mesterség
kellő elsajátításához, szükséges a nemzedékről
nemzedékre, mesterről tanítványra hagyomá-
nyozódó tapasztalat is hozzá.

Amint a szerző egy másik könyvében írja: a
hagyomány „tulajdonképpen nem is jelentett egye-
bet, mint a tapasztalatra épült gyakorlat előírásai-
nak fegyelmezett, de mindvégig rugalmas, természe-
tes követését, a lehető legkövetkezetesebb eljárásokat
és mestereket, végső soron az egyszerű bizalmat ab-
ban, hogy van hagyomány, hogy ez a hagyomány
a megfigyelésre, az ismétlésre és a természet belső
rendjének és a dolgok természetének a tiszteletére
épül, s hogy ennek a hagyománynak sem az értele-
me, sem a tisztasága kétségbe nem
vonható.” (Északról hegy, délről tó,
nyugatról utak, keletről folyó)

A különböző mesterségek,
technikák aprólékos leírása mel-
lett gyakorta olvashatunk túl-
részletező, egyben ironikussá
váló művészettörténeti szakmai
eszmefuttatásokat egy-egy mű
datálása vagy attributálása kap-
csán. A „szakértők népes serege”
végeláthatatlan és gyakran meddő
vitáit arról, hogy az adott Buddha
szobor, az „inazawai anyag” – aho-
gyan a restaurátorok sokatmon-
dóan nevezik – vajon Edo- vagy
Kamakura-kori-e, hogy az Al-
hambrát kik, mikor és milyen céllal építették,
hogy a velencei, kevésbé jelentősnek tartott *Ha-
lott Krisztust* vajon Tiziano festette-e, vagy Gio-
vanni Bellini, esetleg Vittore Belliniano, netán
utóbbi kettő közös alkotása lenne. Talán soha-
sem tudjuk meg, hogy a bibliai *Eszter* könyvének
hat jelenetét ábrázoló táblaképeket – melyek
eredetileg házassági ajándéknak megrendelt
ládakon szerepeltek, majd eredeti használati
funkciójukat elvesztve, a képeket különböző
múzeumokba hordták szét – vajon Sandro Bot-
ticelli vagy Filippino Lippi festette-e, de „végül
is minek törödni a szakértői véleményekkel, ha a
veder, amiben kavarnak, teljességgel üres, hát nem

elegendő, nem csodálatra méltó, hogy a véletlen és az esetlegességek félelmetes, ismeretlen szerkezetében a táblák fennmaradtak – hisz ezek után legalább sem létezésükben kételkedni, sem létezésüket visszavonni nem lehet.”

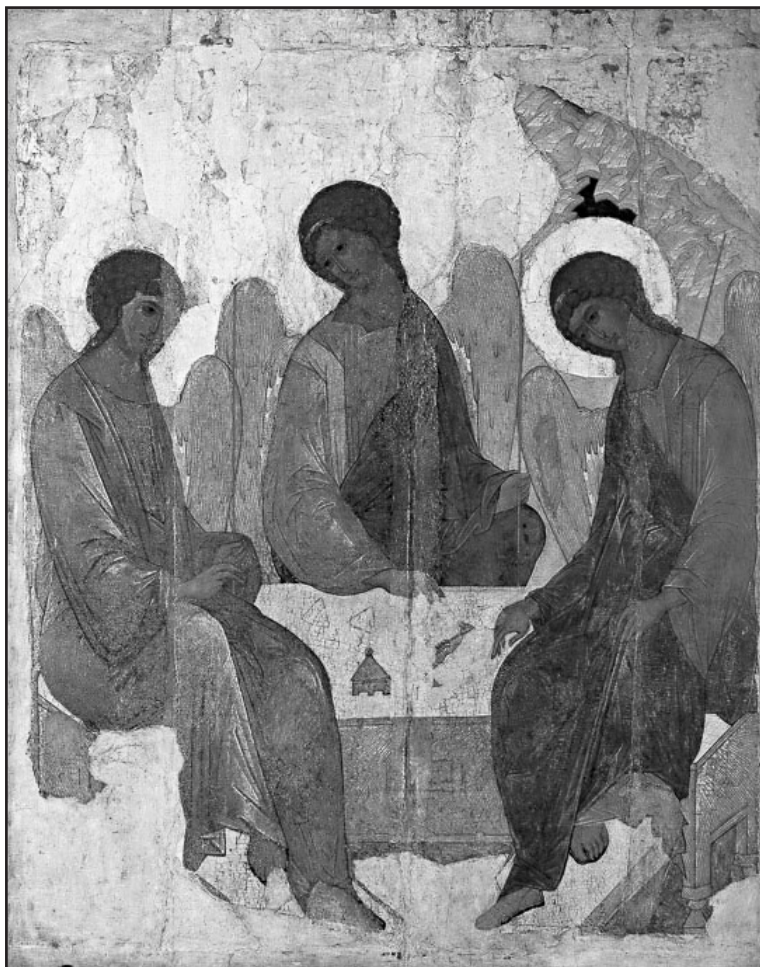
Számunkra különösképpen érdekességgel bírnak azok a részek, amelyekben bepillantást nyerhetünk a művész személyes átélésébe és magába az alkotás folyamatába, különösen a ma is alkotó, még eleven hagyományban élő keleti mesterek esetében. Ito Rjoszuke nő-maszk faragó munkája során a teljes kiüresedés és önátadás állapotába kerül: „s közben tulajdonképpen nem gondolni semmire, (...) hanem teljesen és azonnal üres, nem kavarognak, nem csavarodnak, nem kígyóznak erre meg arra különböző, egymást kioltó gondolatok, csak a teljes üresség a fejben”, és „ő csupán azzal foglalkozik, hogy a képességei határain belül és a szentélyekben titokban elmondott imái segítségével megtegye a legjobbat, amire képes, ő csak a mozdulatokat, a munkamódszereket, a vésés, a faragás, a csiszolás, azaz a módszer, a hagyomány teljességgel gyakorlatias cselekvésrendjét ismeri, de nem az úgynevezett »nagy kérdéseket«”. Ugyanez a szemlélet jelenik meg a nő-dráma mestere kapcsán is, hiszen „Inoue Kazuyuki csupán médium, aki mintegy átengedi magán, amivel elhalmozza az Ég”, a szenszei „örökké nyitva van, mint egy könyv, ami azt jelenti, hogy közvetlenül az Éggel van kapcsolatban”.

Így és csakis így tudja a művész megjeleníteni az ideák világát. Hiszen a tökéletes műalko-

Pietro Perugino: Szűz Mária a Gyermekkel
(Tolentinói Szent Miklós, Sienai Szent Bernardin, 1500 körül)

tás egyszerismind theophania, amely jelenlévővé teszi az isteni valóságot. A restaurált Buddha szobor visszafogadó rítusát végző szerzetesek kétségtelenül érzik, „mintha lenne valaki itt”, a Halott Krisztus tényleg kinyitja a szemét és jelen van, és Szeiobo istennő valóban megjelenik a Földön Inoue Kazuyuki előadása során, a barcelonai ikonkiállításra véletlenül betévedő kelet-európai vendégmunkás pedig Rubljov Szentháromság ikonjának másolatát nézve „szinte azon

Gyionyiszij: Szentháromság (16. század)

nyomban összeroppant a látványtól, mert rögtön tudta, ahogy rájuk nézett, hogy ezek az angyalok igaziak”. Minthogy ezek az alkotások valóságosan jelenítik meg az istenit, egyszersmind bizonyítják is a létét, hiszen, ahogy Pavel Florenszkij 20. századi orosz ortodox pap tömören megállapította: „Isten létének filozófiai bizonyítékai közül legmeggyőzőbben éppen az hangzik, amiről a tankönyvek még csak említést sem tesznek, s ami körülbelül az alábbi szillogizmusban adható meg: »Rubljov Szentháromsága létezik, tehát létezik Isten.«” (Az ikonosztáz)

A művészet ugyan *imitatio*, utánczás, de ez eszményi esetben nem a természet, az érzékelhető világ, hanem az ideák megjelenítését jelentette. Végső soron erre a problémára, tudniillik hogyan is lehet az anyagban megjeleníteni az anyagon és a természetén túl, vezethető vissza minden képrombolás gyökere, és erre utal a platonikus hagyomány plótinoszi anekdotája is, amely szerint megtiltotta, hogy portré készüljön róla, mondván, a saját természeti porhüvellyét is el kell viselnie, annak ábrázolása már csak a képmás képmása lenne. Ahogy a valódi ikonfestő minden szigorú technikai és ikonográfiai előírás ellenére nem az előtte mintaként szolgáló ikont másolja, hanem annak előképét, ideáját. A *Szentháromságot* festő „Gyionyiszij tudta a leginkább, hogy ha a lelke nem érzékeli ugyanazt, amit Rubljov annak idején, akkor ő maga biztosan a pokolra kerül”.

De a műalkotásnak nemcsak rámutatni kell az isteni valóságra, hanem egészében, teljes *anyagiságában* is jelenvalóvá kell tennie. Végső soron a mindent ellepő materializmus legnagyobb bűne nemcsak az, hogy elhitette, csupán anyag létezik, más semmi, hanem az, hogy a törekvő szellemi embert is megfertőzte, úgy vélvén, ha van is szellemi valóság, az az anyagtól tökéletesen független, az anyag pedig csak *anyag*, minőség nélküli mennyiség, pusztá atomok halmaza. Holott a végső metafizikai valóság szemszögéből a kettősségek feloldódnak, hiszen a teljesség, az abszolútum csakis egységként tételezhető.

Ezt az egységtapasztalatot élik meg kivételes művészek, de ez lenne a művészet befogadásának ideális állapota is, amely felé legalább törekedni érdemes. Inoue Kazujuki nó-mester mélyre látó intését nemcsak a művészeknek, de magunknak is érdemes megszívlelni: „saját tapasztalatra van szükséged ahhoz, hogy megértsd, mennyire értelmetlen elválasztani a létezőket, a létező dolgokat egymástól és magadtól, hisz minden egyetlen időben és egyetlen helyen játszódik le, és ennek a megértéséhez a jelen helyes megértésén át vezet az út, egy saját tapasztalat, erre van szükség, és akkor már érted és érti minden ember, hogy nem lehet elválasztani valamit valamitől, nincs isten, valami távoli tartományban, nincs föld, ötle messze, idelent, és nincs transzcendens birodalom valahol máshol, mint ahol te vagy, mindaz, amit transzcendensnek és földinek nevezel, az egy és ugyanaz, veled együtt egyetlen időben és egyetlen térben”.

Ehhez kísértetiesen hasonló egységélményt mutat a Ferdinand Hodlerről mintázott 19. századi festőművész tájfilozófiája: „mert neki volt egyedül szíve, és ezzel a szívvel nézte a tájat, és nézi ma is, és ez a szív az, amelyik látja már, hogy minden egybe van szöve, a föld a vízzel, és a víz az éggel, és a földnek és a víznek és az égnek ebbe a leírhatatlan kozmoszába bele van szöve a mi törekeny létünk is, de csupán egy szinte követhetetlen pillanatra, aztán már nincs tovább, eltűnik örökre, visszavonhatatlanul, (...) és nem marad semmi más, csak és kizárólag a táj, az ő esetében a Genfi-tó, ez marad, a kinyújtott monu-

Szeiobo

mentális pászmák a kék halott terében, a Nagy Tér, (...) a hatalmas, a felfoghatatlan, a mindent magában foglaló Nagy Tér, amelynek végleges megfestése természetesen még előtte van.”

E kései, modern korban alkotó művész is jól példázza, hogy a régi hagyományok elhalványulása, sőt részleges kipusztulása ellenére lehetséges hiteles műalkotás elkészítése. Hamvas Béla is hangsúlyozza a *Scientia Sacra*-ban, hogy a Hagyomány újjáteremtéséhez és jelenvalóvá tételéhez a modern ember számára az archaikus

szenktönyvek szintézisén túl elengedhetetlen a zsenialitás és a misztikus intuíció, amelyek körünkben jobbra misztikusok, művészek és költők sajátjai.

Hagyományos, intakt kultúrával ma már Keleten is alig találkozunk, a Nyugat pedig, úgy tűnik, végleg szembefordult múltjával. Mégis, bizonyos remekművek még torzójukban, eredeti funkciójuktól megfosztva és múzeumba száműzve is hatalmas erővel bírnak, Rilke Apollójának (*Archaikus Apolló-torzó*) parancsát szegezve ránk: „*Változtasd meg élted!*”

Az egyik elbeszélés hétköznapi szereplője Velencében pusztán a tíz évvel korábban látott *Halott Krisztust* akarja újra megpillantani, „*csak azt az egyetlenegyét, amiért ideutazott, s aminek meglátogatása fontosabb volt számára, mint az egész gyarló, értelmetlen, sivár és fölösleges élete.*” És a művészet megtapasztalása során itt egyáltalán nem a hétköznapi értelemben vett ízlésről, még kevésbé tanultságról, ismeretek halmazáról van szó, sokkal inkább egyfajta érzékenységről, amely észleli, meglátja, meghallja azt, ami egy magasabb, nem földi birodalomból sugárzik át, a metafizika és a tökéletes szépség birodalmából.

Kegyelmi misztérium, hogy ez a találkozás kinek adatik meg, és ha megadatik, akkor milyen hatással lesz rá. A tragikomikus sorsú magyar turista hiába ment az Akropoliszra, „*hogy lássa, amit a görögök láttak, mondjuk 2439 évvel ezelőtt*”, a vakító napfénytől semmit sem látott, magát az Akropoliszt sem. Ugyanakkor, ha létrejön, a művészet ereje fékevesztett is lehet. A gyűlölettel teli hajléktalan vendégmunkás, bár megrendül a marcona angyalokat és ítélkező Krisztust megelevenítő szigorú ikonok látványától, érzékeli a *mysterium tremendum* leírhatatlan erejét, de a katarzis mégsem történik meg, végül egy gyilkos születik meg benne. Saját mesterségének legjobbja, a hagyományos mintákat mindenben betartó japán *nó*-maszk faragó mes-

ter sincs tudatában annak, „*még csak nem is sejtí, még csak meg sem fordul benne, hogy a keze alatt valamivel több, mint másfél hónap alatt megszületett egy démon, és ártani fog.*”

Krasznahorkai László kivételes műve nem útmutató, nem kínál könnyed megoldást a fentebbi kérdésekre, de fellebbenti a fátylat, és bepillantást enged egy mára idegennek tűnő birodalomba, a metafizikum birodalmába – és arra sarkall, hogy ezt a valóságot itt és most ragadjuk meg. Sajátos, senkiével sem összetéveszthető írásművészete láttató erővel ábrázolja ezt a világot, meditatív, lüktető, „*lélegzetre írt*”, végeláthatatlan mondatai különös egyvelegei a beszélt nyelvnek és a fennkölt ritmikus prózának. Mindez azonban mit sem érne, ha a forma nem lenne tökéletes összhangban a tartalommal.

Zárásul a szerző saját vallomását idéznénk: „*Működésemben nagy szerepe van a szakrálisnak. Az én szememben nincs hétköznapi és nincs normális, nincs lényegtelen és jelentéktelen, ezek az elválasztások, elosztások, rangsorolások az én szememben félreértések miatt alakultak ki. Egyésként tudok az ember által felfogható létre nézni, és arról igyekszem beszélni az írásaimban, hogy őszintén nem értem ezt az egységet. Látom, hogy mérhetetlen, látom, hogy iszonytatóan bonyolult, igyekszem megragadni, nem sikerül.*” (Nem kérdez, nem válaszol) Vagy másként: „*van olyan remény, hogy ez a visszatalálás a »dolgoz szakrális rendjéhez« a legfontosabb, másfelől hogy van még értelme reményről beszélni, illetve egyáltalán: hogy van a dolgoknak »szakrális rendje.«*” (Nem kérdez, nem válaszol)

Szeiobo, a keleti hagyományokban tucatnyi alakban és néven tisztelt istennő, a nyugati égtáj királynője, annak a kertnek az őrzője, amelyben a halhatatlanság őszibarackfái háromezer évente bontják virágjukat. Háromezer évente, ugyanakkor itt és most, és megismételhetetlenül. Mert Szeiobo valóban járt *ide*lent.

Kazinczy Ferenc klasszicizmusa és az antikvitás

Kazinczy esztétikája és az antikvitás. Winckelmann hatása

A széphalmi irodalomszervező egész életét átszövi a klasszikus antikvitás iránti rajongás, de igazán szabadulása után fog hozzá, hogy – KIRÁLY ERZSÉBET szavaival – „új és átfogó művelődési programot” indítson „a hazai ízlés átformálására, a «latinitas» késő barokk, deákos kultúráját görögös neoklasszicizmusba vezetve át”. Kazinczy neoklasszicizmusa winckelmanni eredetű, de mint látni fogjuk, több ponton eltér a német művészettörténész esztétikájától. Ahogy Sallustius-fordítása, úgy a WINCKELMANN-nal való megismerkedése is börtönéveire nyúlnak vissza, ugyanis itt jut hozzá és olvassa el a *Geschichte der Kunst der Altertums* című könyvet, WINCKELMANN főművét, amely fogsága után is egyik legkedvesebb könyve marad, sőt több versét is meghihlették WINCKELMANN által kanonikusnak tartott antik műalkotások, mint például az *Antoniust*, a *Venus Callipygost*, a *Laokoont*, vagy az *Apollont*.

A klasszikusokat Kazinczy a modern nyugati alkotásoknál sokkal többre tartotta, WINCKELMANNHOZ hasonlóan elítéli az antiklasszikust – ami számára a „cifraság” –, és az idealizálás mellett tör lándzsát. Úgy vélte, hogy a nemzeti kultúrát a klasszikus antikvitás utánzása révén lehet megteremteni. Érdekes ezt összevetni WINCKELMANN szavaival: *„A jó ízlés, amely mindjobban elterjed a világon, először görög égbolt alatt alakult ki. [...] El kell ismernünk, hogy a nagy Augustus [Erős Ágost] kormányzása az az igazán szerencsés időpont, amikor a művészeteket, mint valami kolóniát, Szászországba behozták.”* Az utánzás megfelel a winckelmanni elveknek, de ahogy RADNÓTI SÁNDOR megállapítja, *„az már alapvetően poszt-winckelmanniánus klasszicista pozícióra vall, hogy mit utánozzunk”.* RADNÓTI három tételben foglalja össze a döntő különbséget: először is a görögség megszűnt a klasszikus antikvitás kizárólagos modellje lenni: a klasszikus világ görög-római, és Homérostól Hadrianusig tart; másrészt a normakövetés kiterjedt a klasszicizmusra is (itáliai reneszánsz, francia klasszika, poszt-winckelmanniánus német Goethe-kor); végül pedig a saját nemzeti hagyomány is nagyobb figyelmet kapott, Kazinczy esetében elsősorban Sylvester János, Káldi, Pázmány, és mindenekelőtt Zrínyi. Bár utóbbiak is – vélt vagy valós – klasszicista alapon: *„Múltak az idők, s a nemzet nemcsak a deákul írt könyvekkel, hanem a régi klasszikusokkal is megismerkedék, s a Bátori László, az Erdösi és Komjáti, a Halabori Bertalan és a Pápai Pál nyelve, s az Illyésé, Telegdié s kivált a Pázmányé és Káldié, erővel bírt, tömörséggel, méltósággal. Zrínyi megjelenése, tanítványa a rómaiaknak és olaszoknak, mint egy nagyüzű csillag”.*

WINCKELMANN-nal ellentétben tehát Kazinczy neoklasszicizmusa nem szorítkozik kizárólag a klasszikus görögségre, nála ellentmondásmentesen épülnek egymásra a régi és újabb klasszikus korszakok. Épp e szerves folyamat miatt lesz kénytelen tagadni a görög kultúra autochton voltát – noha semmi sincs, ami ellentétesebb lenne WINCKELMANN nézeteivel –: Kazinczy szerint a görögség is

merítette valahonnan a művészetét (történetesen Egyiptomból), s a magyarságnak is így kell tennie, hogy megteremtse saját magas kultúráját – természetesen antik és nyugati klasszicista minták alapján. Érdeemes ezt összevetni Kölcsey nézeteivel, aki megvédi a görög kultúra önnemző voltát. Érdekes, hogy mindketten ugyanarról az alapról jutnak teljesen ellentétes következtetésre. Mindkét esetben a kiindulópont – akár tudatosítva, akár nem – a magyar kulturális fejlődés önigazolása. Kazinczy szerint a fejlődés a klasszikusok utánzásával érhető el, Kölcsey vele szemben már a romantikusok nemzedékét képviseli: a sajátos nemzeti gyökerekből kell kiindulni.

Kazinczy véleményét jól példázzák Cserey Farkashoz írt szavai: lásd ezzel kapcsolatban Kazinczy szarkasztikus megjegyzését:

„nem fordítani kell, hanem eredeti munkát írni, így lesz magyar iskolánk. Keletre vissza, nem nyugatra!» — Követni fogjuk a tanácsot, mert értjük, hogy nem egészen helyes intéseikben van valami igaz és gondolt is. De minekelőtte a festésnek, faragásnak, muzsikának s architektúrának tanulása végett, hogy ne európai, hanem magyar iskolánk lehessen, útunkat az Ural hegyei felé vennénk — oh ott igen szép festések, faragások, szép muzsika, gyönyörű paloták vannak, megengedik, hogy mi a Vaticanum és a Campidoglio s a Museum Napoleon felé vegyük útunkat [...]. Azoknak a Dón felé szerencsés utat s gazdag zsákmánnyal való megérkezést kívánunk.»

„Silány originál” vagy „mesteri copia”

A nemzeti kultúra megteremtéséhez tehát a nagy klasszikusokat kell másolni, és csak miután ezt a munkát elvégezték, lehet saját, eredeti műveket alkotni. Az utánzás tehát kultúrateremtő program egy olyan nemzet számára, amelynek még nincsen intézményesített magas művészete, vagy – Kazinczy szerint – kifinomult ízlése.

Ízlésnemesítő szándékát kiválóan mutatja az alábbi három idézet:

„[...] a' Mesterségek' dolgában csak úgy fogunk elébb haladhatni, ha azon — még eddig ugyan szerencsétlen — igyekezet helyett, hogy szép originalokat készítsünk, a' nálunknál szerencsésbb Nemzetek remekeit tésszük magunkéivá.”

„Sokan tőlem originált várnak, kívánnak, szent hazafiságból, de gondatlanul. Én többet használok azzal, ha Emilia Galottit a legnagyobb gonddal adom a nemzetnek, mintha egy silány originált faragok. Remek originált írni nem nekünk adatott, hanem unokáinknak fog adatni.”

Bécsi utazására induló Kölcseyt így inti: „Csak arra szoktassa Uram Öcsém magát, hogy mindég a' Régiség statujait nézze, tudván hogy az épen úgy haladja felül az idők' munkájit, mint a' Classicusok' írásai a mostaniakat.”

Utánzáselméletével kétségtelenül kapcsolatban van a műalkotások idealizálása is. Nem a természet után kell alkotni, hanem a klasszikus műveket kell másolni, mivel az antik mesterek – és a nyomukban járó klasszicista művészek – már elhagyták műveikből az esetlegest és romlandót, az utókorra a múlhatatlan, tökéletes ideát hagyták.

Kazinczy e poszt-winckelmanniánus esztétikája kétségtelenül megtermékenyítően hatott a magyar irodalom ma is klasszikusnak nevezett korszakának megteremtésében, azonban a romantikusok és művészetelméletük (eredetiség, zsenikultusz, vélt vagy valós nemzeti hagyományokra épülő kultúra, népiesség, stb.) megjelenésével Kazinczy szembekerül, és egyre inkább elszigetelődik a magyar irodalom következő nemzedékétől, köztük volt barátaitól és tanítványaitól, mint Berzsenyi, Kölcsey, vagy éppen Toldy.

Kazinczy fordításelmélete. A fordítás célja, nyelvújítás

Lássuk tehát, hogy a fenti elvek hogyan érvényesülnek a fordításról vallott nézeteiben. Bár nincs olyan rendszerezően kifejtett fordításelmélete, mint a korban Batsányinak vagy Toldynak, de levelezésében, Sallustiushoz írt *Előbeszédében*, a kiadott fordítás bevezetőjében, *Pályám emlékezetében* és más helyeken bőven találunk kisebb-nagyobb részeket, ahol fordításról értekeznek. A különböző helyek összegyűjtésekor és rendszerezésekor szembetűnik, hogy „Kazinczy a fordítási tevékenységet sohasem önmagában és önmagáért vizsgálja [...], hanem mint az irodalmi nyelv és stílus fejlesztésének leghatékonyabb eszközét:”

„amely hazában még nincs festő iskola, a’ melly hazában még nem virágzik a’ festés és faragás, ott a’ Gypsabguszoknak s Copiáknak nagy a haszna” [...] „A’ fordításoknak nagyobb mint a Copiáknak, mert a’ Copia merő originalis; de a’ fordítás lassanként az idegen’ nyelvek szépségeit hozza a’ miénkbe, és éreztetvén, hogy hol maradánk sokkal hátrább az idegeneknél; végre meggyőz a’ felől, hogy ha egy lineába akarunk valaha ezeknek íróikkal állani, újítani kell nyelvünkön.”

Nyelvünk tehát szegény, és ezt éppen a más nyelvekről való fordítás mutatja meg: nem tudjuk azt átültetni a sajátunkra. Azonban Kazinczynál nem létezik „fordíthatatlanság”, a nehézséget kizárólag a célnyelv fejletlensége okozza. Ilyenkor pedig a teendő, hogy a szépnak ítélt kifejezéseket lefordítsuk, neologizálás, új fordulatok, szerkezetek teremtésével: „A’ Fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni; az másként nem lehetett, hanem úgy, hogy sok helyt új szólással éljek!” Ezzel Kazinczy meghatározza a fordítói hűség követelményét is: „minden szépségével”, következésképpen a fordítás nem szorítkozhatik pusztán a tartalmi átültetésre; a hűség – és a magyar irodalmi nyelv is – megköveteli, hogy a különböző stílusnemeket is kifejezze, ezáltal válhat a nyelv hajlékonyá és minden gondolati és érzelmi árnyalatot kifejezni képessé.

A fordítás célja tehát a nyelvújítás. Bár a magyar nyelvújítás elsősorban német mintájú volt, de természetesen kiemelt szerepet kapott benne a latin, sőt a folyamatot Kazinczy az egykori római és görög nyelvvel állítja párhuzamba: „Cél: [...] nem elég azt tekintennünk, mi volt eddig jól magyarul, hanem azt is kell, hogy mi lehet még jó; mi adhat nyelvünknek szépséget és Erőt. [...] Eggykor a’ Görög és Római Nyelv is míveletlen és durva volt.”

Kazinczy mint filológus

Bár az intézményesített klasszika-filológia csak a XIX. század közepén jelenik meg Magyarországon, nem árt megemlékeznünk Kazinczyról mint filológusról. A korban példátlan az a rendszeresség és alaposág, amivel Sallustius-fordításán dolgozik. Míg Kölcsey kénytelen volt egyetlen „rossz bázeli kiadás” alapján fordítani az *Iliast*, Kazinczy minden követ megmozgat, hogy megszerezze a különböző modern kritikai kiadásokat, régi nyomtatványokat, kommentárokat, német, francia, olasz és spanyol műfordításokat. Corte alapján kommentárt készített a szöveghez, igaz ez csak a *Catilina* IX. caputjáig maradt ránk. Jankovich Miklóstól kölcsönkapja Hunyadi Mátyás egyik Sallustius-Corvináját, majd ezt szóról-szóra összevetette Kunhardt kiadásával, gyakorlatilag elkészítve annak kritikai kiadását. 1824-ben sikerül megszereznie az addig elveszetteknek hitt Baranyai Decsi János-fordítást, erről recenziót is közöl az *Erdélyi Muzeumban*, valamint felhasználja saját fordításához is. Nemcsak begyűjtötte, de nagyon alaposan ismerte is a különböző idegen nyelvű fordítások érdemeit és fogyatékoságait, és értékelte a változatos fordító elveket is.

Bibliográfia

- BORSZÁK József: *Az ókori classicusok és Kazinczy*. Budapest–Cegléd 1906.
- BURJÁN Mónika: „Ez a nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez...» (Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról)”, *Irodalomtudományi Közlemények* 107 (2003/1) 43–75.
- KAUFMANN Lajos: „A görög és római classicusok Kazinczy Ferenc levelezésében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1889. 271–341.
- Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXI. (szerk.: VÁCZY János) Budapest 1890–1911., XXII. (I. pótkötet) 1927., XXIII. (II. pótkötet) 1960.
- KAZINCZY Ferenc: „Dayka élete”, in KAZINCZY Ferenc: *Művei I.* (szerk. SZAUDER Márta). Budapest 1979. 759–779.
- KAZINCZY Ferenc: „Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél”, in KAZINCZY Ferenc: *Művei I.* (szerk. SZAUDER Márta). Budapest 1979. 813–834.
- KAZINCZY Ferenc: *C. C. Sallustius' épen maradt minden munkái* (Római Classicusok Magyar Fordításban 1). Buda 1836.
- KAZINCZY Ferenc: *Fogságom naplója*. Kazinczy Ferenc művei, kritikai kiadás (sajtó alá rendezte SZILÁGYI Márton) Debrecen 2011.
- KAZINCZY Ferenc: *Művei II. Levelezés* (szerk. SZAUDER Márta) Budapest 1979.
- KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kazinczy Ferenc művei, kritikai kiadás (sajtó alá rendezte ORBÁN László) Debrecen 2009.
- KAZINCZY Ferenc: „Baróczy Sándor élete””, in KAZINCZY Ferenc: *Művei I.* (szerk. SZAUDER Márta). Budapest 1979. 779–800.
- Kazinczy' *előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz, A' Cicero' első Catilinariájának első fejezetével*. Werfer Károly, Kassa 1824.
- KIRÁLY Erzsébet: „Silány original vagy mesteri kópia? (Kazinczy és a művészi utánzás elve)”, in *Ragyogni és Munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről* (szerk. DEBRECENI Attila — GÖNCZY Mónika). Debrecen 2010. 112–118.
- RADNÓTI Sándor: *Jöjj és Láss! A modern művészetfogalom keletkezése. Winckelmann és a következmények*. Budapest 2010.
- SZÖRÉNYI László: „Kazinczy Sallustius-fordítása”, in *Ragyogni és Munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről* (szerk. DEBRECENI Attila — GÖNCZY Mónika). Debrecen 2010. 112–118.
- WINCKELMANN, J. J.: „Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban”, in uő.: *Művészeti írások*. Budapest 2005.

HORVÁTH BALÁZS

Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása

A széphalmi mesterről ma általában nyelvújító és irodalomszervező működése jut eszünkbe, kevésbé írói és költői tevékenysége, még kevésbé műfordítói munkássága. Bár úgy gondolta, olyan korban élt, amikor idegen művek magyarra tolmácsolásával tehetné a legtöbbet a magyar nyelvért, átültetései nem kerültek be kanonikus műfordításaink közé. Ironikus módon fordításai közül is legelhanyagoltabb az a műve, amely a legkedvesebb volt számára, és amilyen a legtöbbet –közel harmincöt évet– dolgozott. Munkáját hol a Danaidákéhoz, hol Ixión kerekéhez hasonlította, egész életében csiszolta, újra és újra átdolgozta. A mű napvilágra kerülését nem érthette meg, csak posztumusz jelent meg, azóta pedig nem lett több kiadása, így teljes ismeretlenségre kárhoztatott a mű.

INDEX NOMINUM: Kazinczy Ferenc; Sallustius

INDEX RERUM: fordítás; nyelvújítás; archaizálás; római történetírás

„Most Salluston dolgozom, de valaha végre utolsó kézzel. Nekem ő a legkedvesebb minden Római írók között, 's különösségeit által fogom hozni nyelvünkbe, valahol csak lehet.”¹

Keletkezés

Kazinczy Sallustiusszal –iskolai tananyag lévén– minden bizonnyal tanulmányai során találkozott először, és már iskolaévei alatt legkedvesebb latin *auctora* volt. Egész életében dolgozott Sallustius magyarra ültetésén, melyet legnagyobb, legkedvesebb munkájának tartott.² A római történetírót még fogsága idején kezdi fordítani. Élete alkonyán, pályája végén, 1829-ben így foglalja össze vállalkozásának indítékait:

„Velem vala itt az, kit a' Róma' Prosaicusai közt úgy szereték minden mások felett, a' hogy Rómának Poetáji közt minden mások felett Virgílt szeretém, — Szalluszt. Sok ízben tudakozám magamat, ha Szallusztot lehetne e fordítani hogy a' fordításon is megmaradjon az a' régi szín, az a' néki-saját arcz; 's akkor látám kivált lehetetlennek, midőn őtet magát és fordítójit egymással összehasonlítottam. Itt, e' dologtalan contemplatióra kárhoztatott üremben megszálla az a' portentósus gondolat, hogy ha Emília Galottit 's Klopstocknak némelly Odájit és Messziását mertem, merjem Szallusztot is. Ha el kell is majd égetnem, mint a' Messziását égettem-el, a' dolgozás' fáradsága maga lesz igen gazdag, igen édes jutalmom. Elretemtem a' gondolatra. De illy gondolatok hatalommal ragadják-meg a' lelket, melybe

¹ Kazinczy — Gr. Dessewffy Józsefnek. 1819. szept. 13. KAZLEV. XVI. 504.

² Egyebek között: KAZLEV. XVI. 504.

Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása

egyszer bezállottak. Lehetetlen vala kifejtenem magamat belőle. Hozzá fogék, 's — tinta, papiros nélkül!"³

A fordítás mostoha körülményeire így emlékezik vissza egyik későbbi levelében:

„Ott, a' hol nem vala tintám, 's vagy egy szeggel karmolhattam könyveim' fejr papirosaiba holmit, vagy eczetben macerált vasdarabok levélvel irkálhattam, elkezdem dolgozni Sallustot is. Megrezzentve egyszer, a' mit így dolgoztam, semmivé tettem.”⁴

Szabadulása után, minthogy elkobozták, vagy éppen maga semmisítette meg iratait, tartva attól, hogy nem tudja majd később folytatni művét,⁵ emlékezetből leír néhány töredéket,⁶ majd 1802-ben nekiáll a teljes mű fordításának, ehhez pedig Nagy Gábortól kér Sallustius-kiadást,⁷ amit meg is kap. Ezután Kaufmann szerint⁸ munkájában szünet áll be — talán nem volt elégedett a kapott kiadással, ezt erősíti meg a már idézett Telekinek szóló levél is, amelyben beszámol, hogy munkáját akkor fogja folytatni, ha Sallustiusnak „minden jobb kiadásait 's Német, Francia 's Olasz fordításait” megszerzi.⁹ A következő adatunk 1807 novemberéből való, amikor Kézy Mózes küld neki két kiadást Sárospatakról,¹⁰ még ebben a hónapban újra beleveti magát a munkába,¹¹ és decemberben is folytatja.¹² Egy évvel később így emlékezik:

A' múlt Decemberben Catilinát újra dolgoztam, emlékeztetvén reá a' mostani Sallustiusi Idők által, mellyekben a' nagyra vágyás' és a pénz' esztelen szerelme sok Katilinákat szül, kik a' Hazát elveszteni készek, csak hogy magokat nagyokká tehessék. Katilina kész, noha mellé hozzá történelmi 's philologiai jegyzéseket is kell dolgoznom, — 's Jugurtha kész lehet nem sokára, ha nyílás esik előttem, hogy úgy a' mint óhajtom, ki ereszthetem. Egy szép álom lépdés lelkem előtt eránta. [...] Sallust érdemli a pompás kiadást.”¹³

Közben Rumytól több ízben nehezen beszerezhető kiadásokat, német fordításokat kér, sőt elolvassa a fordításokról írt német bírálatokat is.¹⁴ Folyamatosan olvassa tehát az újonnan

³ KAZINCZY (2009: 540).

⁴ Kazinczy — Majthényi Lászlónak. 1808. ápr. 30. KAZLEV. XXII. 227.

⁵ „ha egyszer valamit kidolgoztam és az első dolgozás papirosa nincs kezemnél, elakadok 's azt hiszem, hogy többé a' később munkával semmire sem mehetek. Ez cselekedte, hogy Sallustnak fordítását talán soha sem fogom elvégezni, minthogy Brünni fogságom alatt meggy lével és gombostű fokával írogatott kézírásomtól megfosztattam.” Kazinczy — Cserey Farkasnak. 1805. máj. 23. KAZLEV. III. 335.

⁶ Kazinczy — Gr. Teleki Sámuelnek. 1802. aug. 6. KAZLEV. II. 484.

⁷ Kazinczy Nagy Gábornak. 1802. febr. 28. KAZLEV. II. 460.

⁸ KAUFMANN (1898: 315).

⁹ Kazinczy — Gr. Teleki Sámuelnek. 1802. aug. 6. KAZLEV. II. 484.

¹⁰ Kézy Mózes — Kazinczynak. 1807. nov. 21. KAZLEV V. 223.

¹¹ Kazinczy — Nagy Gábornak. 1807. dec. 7. KAZLEV. V. 234.

¹² Kazinczy — Romy Károly Györgynek. 1807. dec. 17. KAZLEV. V. 248.

¹³ Kazinczy — Majthényi Lászlónak. 1808. ápr. 30. KAZLEV. XXII. 227.

¹⁴ „A Sallust német fordításának recenzióját igen szives köszönettel vettem. Magam is kiírtam azt a' Hála Lit. Zeitungból. Nem volt tehát újság előttem.” Kazinczy — Szemere Pálnak. 1809. nov. 28. KAZLEV. VII. 101.

kapott könyveket, bár egy későbbi levelében úgy emlékezik vissza, hogy magát a fordítást már novemberben elvégezte.¹⁵ Ezután a fordítás Kaufmann szerint három évig nem kerül elő a levelezésben,¹⁶ ennek ellenére 1811 tavaszán arról ír, hogy csiszolgtatja művét,¹⁷ majd nyáron olyan kiadást kér Berzsenyitől, „mellyben a' Fragmentumok is megvannak”¹⁸ Eközben kézhez kapja az időközben kiadott Szentgyörgyi által fordított Sallustius is, melyről vegyes véleménye van,¹⁹ de mindenképp fel akarja használni saját fordításához:

„Most újra dolgoztam [Catilinát], 's szóról szóra öszvevettem a' Szent-Györgyi fordításával, mellynek ismerem érdemeit, de róla kéntelen vagyok azt is mondani, hogy Auctorát nem kevés helyeken éppen nem értette.”²⁰

Újra átdolgozza sajátját, de még mindig nem elégedett.²¹ Ennek ellenére év végén – mikor Kis Jánosnak részleteket küld a műből – úgy gondolja, hogy 1812-ben már kiadhatja, közvetlenül Gessner-fordításának javított változata után.²² Decemberben új Sallustiuskiadást kap, és tudomást szerez egy spanyol fordításról, amit mindenképpen meg akar szerezni, hogy felhasználhassa.²³ 1813 tavaszán újra átdolgozza a fordítást, Kazinczy beszámolója szerint fia születésének pillanatában is Sallustiuson dolgozik:

„Tegnap elkezdtem Sallustomat újra dolgozni. Hány ízben dolgoztam azt újra meg újra! De Sallust ennyi munkát érdemel. Én mindég új gyönyörűséget lelek olvasásában, fordításában.”²⁴

„Máj 30dikán én épen Cátónak Caesar ellen mondott felséges Beszédét fordítgátam újra Sallustiusból, midőn feleségem [...] általméne a' szomszéd szobába, 's egy óránál kevesebb idő alatt a' Napam kijő tőle, 's valamit mond, a' miből én csak ezt értettem: einen Sohn. Egyszerre kiáltám a Paulus Aemilius két szavát: Accepto Augurium! A Cátó Beszédire emlékeztvén, 's azt az áldást adtam a' fiamnak, hogy vajha ő is mindenek felett szeresse a' Virtust és a' Hazát.”²⁵

Egy 1814-es leveléből arról értesülünk, hogy Trattner János Tamás, a kor ismert nyomdásza és mecénása kiadná minden művét, ezt Kazinczy igen nagy örömmel fogadja,

¹⁵ KAZLEV. IX. 2.

¹⁶ KAUFMANN (1898: 317).

¹⁷ Kazinczy — Döbrentei Gábornak. 1811. ápr. 21. KAZLEV VIII. 462., Szemere Pál — Kazinczynak. 1811. jún. 27. KAZLEV. VIII. 607.

¹⁸ Kazinczy — Berzsenyi Dánielnek. 1811. jún. 17. KAZLEV. VIII. 607.

¹⁹ „Ez sok helyt jobb, mint remélni mertem: de találtam olyy helyekre is, a' hol kevesebb mint gondoltam” Kazinczy Ferenc — Horvát Istvánnak. 1811. jún. 22. KAZLEV. VIII. 601.

²⁰ Kazinczy — Gr. Dessewffy Józsefnek. 1811. júl. 6. KAZLEV. IX. 2.

²¹ Kazinczy — Döbrentei Gábornak. 1811. júl. 6. KAZLEV. IX. 3.

²² Kazinczy — Kis Jánosnak. 1811. okt. 18. KAZLEV. IX. 116.

²³ „látom, hogy a' Don Gábiel Sallustja nem csak szép nyomtatás, hanem excellens Kiadás is. Én az enyémet ki nem adom, míg ezt a' Spanyolt körül nem tekintem.” Kazinczy — Döbrentei Gábornak. 1811. dec. 24. KAZLEV. IX. 189.

²⁴ Kazinczy — Sipos Pálnak. 1813. máj. 25. KAZLEV. X. 388.

²⁵ Kazinczy — Szentgyörgyi Józsefnek. 1813. jún. 3. KAZLEV. X. 405.

Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása

de Sallustiusát még „készületlennek” tartja.²⁶ Ennek ellenére úgy tűnik, mégsem dolgozik rajta, és az 1813-as változat „hat évig érintetlenül fekszik [...] asztalfiókjában.”²⁷ Valószínűleg helytálló Szörényi László felismerése, miszerint „ez a látszólag néma korszak érleli meg Kazinczyban azt a gondolatot, hogy Sallustiust is felvonultassa ortológus ellenfelei le- vagy meggyőzésére.”²⁸ És valóban, ekkor találkozunk először azzal, hogy a saját nyelvújításait a *novator verborum* és más antik szerzők tekintélyével igazolja.²⁹ Miskolczy Ambrus szerint ekkortájt, 1815-ben kezd kialakulni a Döbrentei Gáborral való konfliktus, épp Kazinczy Sallustius-fordítása kapcsán.³⁰ Egy levélre hivatkozik,³¹ amely eredetileg az Athenaeumban jelent meg 1815-ös keltezéssel, ám valószínűleg sajtóhibás a keltezés, hiszen a levél tartalma és belső érvek egyértelműen mutatják, hogy az tíz évvel későbbi.³² Ezt az is megerősíti, hogy Kazinczy 1824 előtt egyáltalán nem említi a vitát, utána azonban igen sűrűn. Az viszont bizonyos, hogy 1826 tavaszán gróf Dessewffy Józsefnek megmutatja Sallustius- és Cicero-fordításait, sőt, összevetik az „Originállal és a Thyvoine francia fordításával [...] [és] a’ sok német fordításokkal is”³³ – jót mulatva azon, hogy a francia fordításban „Caesar és Cato a’ Patres Conscriptiket mindég *Messieurs*-eknek tituláztatja”, és „*in secunda persona* is mindég *Vous*.”³⁴ Kazinczy fordításai megnyerik Dessewffy tetszését, különösen a Cicerótól van elragadtatva,³⁵ és erre Kazinczy roppant büszke is.³⁶ A fordítást 1819 tavaszán veszi elő újra, s dolgozza át, az évben kétszer is:

„A’ Neologismusok’ Apológiája engem Sallustra emlékeztete, ’s így hat eszt. olta nem illetett Sallustomat kedvem jöve megtekinteni. Alig olvastam-el két ivet, ’s tollhoz nyúltam, ’s újra egészen lefordítottam. Végére jutván, ’s megtekintvén az új fordítást, láttam, hogy újra le kell fordítanom, ’s azt még e’ holnapban fogom. Bizony én is elmondhatom a’ mit ott Cátó: Qui

²⁶ „Örömmel fogadtam Trattner Úrnak azon ajánlását hogy munkáimnak minden osztályait kiadandja. [...] Egyedül Verseim és Sallustom tartatik általam, más szándékra. Azonban azokat is örömet fogom a maga idejében Trattner Úrnál ’s a’ Trattner Úr költségén kiadni.” Kazinczy — Helmecczy Mihálynak. 1814. jan. 5. KAZLEV. XI. 169.

²⁷ KAUFMANN (1898: 317).

²⁸ SZÖRÉNYI (2010: 115).

²⁹ „Cicero, Livius, Sallust, Terentz, Plautus, Virgil, Horatz, Tibul, Catul, ’s később Tacitus nem egyy-formán írtak, ’s némellyeké tele van neologismusokkal” Kazinczy — Sipos Pálnak. 1815. márc. 3. KAZLEV. XII. 428.

³⁰ MISKOLCZY (2009: 758).

³¹ Kazinczy — Ponori Thewrewk Józsefnek. 1815.[?] júl. 23. KAZLEV. XIII. 45.

³² KAZLEV. XIII. 527 (2948-as levélhez írott jegyzet).

³³ Kazinczy — Pápay Sámuelnek. 1816. máj. 14. KAZLEV. XIV. 189.

³⁴ Kazinczy — Helmecczy Mihálynak. 1816. máj. 16. KAZLEV. XIV. 197.

³⁵ „’s felém nyújtá-ki a’ Catilina ellen mondott 3ik Oratiót, ’s felkiálta: «Barátom neked ez a’ legjobb munkád; úgy adod Cicerót, hogy a’ magyarban egészen megvan az ő Periodenbauja.»” *u.o.*

³⁶ „Egy Dezsőffynek javalása megérdemli hogy azzal kevélykedjünk. Ő a’ ’Classicusokat úgy érti a’ hogy érteni kell, ’s ízlése mívelt.” Kazinczy — Pápay Sámuelnek. 1816. máj. 14. KAZLEV. XIV. 189.

mihi atque calamo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam”³⁷

A következő esztendőben többeknek arról számol be, hogy művét nyomtatás alá készíti,³⁸ és még az év folyamán megjelenhet, ha talál „nyomtatót.”³⁹ Ennek ellenére 1821-ben is tovább javítgatja, de mégsem elégedett:

„Sallust most jobb mint volt, de mi az a Római Originális mellett? Szélyvel tépném valamikor a’ kettőt öszve hasonlítom. Ciceróm inkább kiállja az öszve hasonlítást. Szüntelen igazgatok rajta, ’s azon leszek, hogy ez idén kiereszthessem mind a’ kettőt.”⁴⁰

1822 nyarán megírja *Előbeszédét* Sallustiushoz,⁴¹ év végén megint újradolgozza a fordítást, „de már most nyomtatás alá”⁴², hogy a következő évben megjelenhessék. Kis János, Guzmics, Dessewffy József, és Majláth sürgetik, utóbbi szerint a magyar írók csak ilyen művekből tanulhatnak művésziessé válni.⁴³ A munka kész, de egy hónappal később azt írja, hogy „addig azonban sajtó alá nem megyen, míg bizonyos segéd munkát nem kapok.”⁴⁴ *Előbeszédét* 1824 elején elküldi gróf Dessewffy Aurélnak,⁴⁵ és még tavasszal kinyomtatják Kassán.⁴⁶ Ebben igen részletesen kifejti fordítással kapcsolatos irányelveit, részletesen elemzi Sallustius nyelvét, stílusát, összehasonlítva Ciceróval, Tacitusszal, bemutatja a különböző német, francia, spanyol fordításokat. Ez évben kezdi kritizálni a fordítást Döbrentei Gábor,⁴⁷ azzal vádolva, hogy nem érthető, nem elég magyaros, és hasonló gondolatokat fogalmaz meg Döme Károly is.⁴⁸ Szintén ebben az évben új Sallustius-t kap, valamint a hön áhított spanyol fordítást:

„Jankovics Miklós, nekem megküldé a’ Sallust Codex Membranaceusát, melly Hunyadi Mátyás Királyunké volt; az első lapon címere. Megküldé a’ Spanyol Kir. Herczeg pompás fordítását is. Azt tegnap estve vevém. Képezed hogy az nekem most minden időmet el fogja rabolni.”⁴⁹

³⁷ Kazinczy — Kis Jánosnak. 1819. júl. 20. KAZLEV. XVI. 462. Az eredeti helyen természetesen *animo meo* ’lelkemnek’ szerepel, ezt cseréli ki Kazinczy *calamo meo* ’pennámnak’ szóra (SAL. Cat. 52, 8).

³⁸ Kazinczy — Cserey Miklósnak. 1810. febr. 4. KAZLEV. XVII. 49.

³⁹ Kazinczy — Kis Jánosnak. 1810. ápr. 10. KAZLEV. 135.

⁴⁰ Kazinczy — Gr. Dessewffy Józsefnek. 1821. febr. 4. KAZLEV. XVII. 392.

⁴¹ Kazinczy — Döbrentei Gábornak. 1822. jún. 18. KAZLEV. XVIII. 93.

⁴² Kazinczy — Guzmics Izidornak. 1823. nov. 19. KAZLEV. XVIII. 448.

⁴³ KAZLEV. XVIII. Bevezetés XLII.

⁴⁴ Kazinczy — Guzmics Izidornak. 1823. dec. 20. KAZLEV. XVIII. 470.

⁴⁵ Kazinczy — Gr. Dessewffy Aurélnak. 1824. febr. 9. KAZLEV. XIX. 31-39.

⁴⁶ KAZINCZY (1824). Ez az *Előbeszéd* nem azonos a 1836-os kiadásban megjelent *Előszóval*.

⁴⁷ „Maga az engem szerető Döbrentei is inte minap, hogy nem jó a’ mit csinállok.” Kazinczy — Guzmics Izidornak. 1824. febr. 26. KAZLEV. XIX. 54.

⁴⁸ Döme Károly — Kazinczynak. 1824. máj. 23. KAZLEV. XIX. 133.

⁴⁹ Kazinczy — Toldy Ferencznek. 1824. ápr. 20. KAZLEV. XIX. 120.

Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása

1826-ban kezd újra arról írni, hogy kétféle fordításban készíti el Sallustiuszt:⁵⁰

„Gr. Mailáth a' szót arra tevé, hogy csodálkozva érté tőlem, mit akarok Szallusztal. Egy időben adom két fordítását; egyikét a' régi színben, 's szalluszi arczban, a' másikat gut französisch, azaz a' hogy a' Döbrenteyek akarják — zsiros szájú magyar paraphrasisban, hogy folyjon a' beszéd, 's ne legyen rajta épen az, a' mi Szallusztban legbecsesebb.”⁵¹

Guzmics, Majláth, Toldy tovább siettetik a kiadást,⁵² sőt, Guzmics ki is adná a művet előfizetésben,⁵³ ami nagy megtiszteltetés Kazinczynak. 1827 nyarán azt írja, hogy „Szalluszt régen nem vala kezemben”,⁵⁴ barátai tovább sürgetik, de csak halogatja a kiadást,⁵⁵ noha „Szallusztnak 1828. nyomtatva kell lenni”.⁵⁶ 1829-ben pereit Pestre szólítják, de ahogy ideje engedi, itt is dolgozik a nagy művön,⁵⁷ mi több, új kiadásokat, s francia fordításokat kér Bártfay Lászlótól,⁵⁸ hogy aztán év végén újra átdolgozza sajátját,⁵⁹ és a következő másfél esztendőben tovább csiszolgassa. Levelezésében az utolsó említése 1831. április 6-án van: „valaha Szallusztot és Cicerót is ki fogom adni.”⁶⁰

Toldy 1831 tavaszán adja ki Kazinczy *Poetai Munkáit*, és a következő évre tervezi a Sallustius- és Cicero-fordítást, és ezt csak a széphalmi remete nyár végi halála akadályozza meg.⁶¹ A kézirat néhány évig fiókban hever, majd az Akadémia megbízza Toldyt és Bajzát, hogy rendezzék sajtó alá a két fordítást az újonnan induló *Római classicusok magyar nyelven* sorozat első két kötete számára. Sallustius végül 1836-ban jelenik meg, majd egy esztendőre rá Cicerót is kiadják.

⁵⁰ KAUFMANN szerint ekkor vetődik fel benne először ez az ötlet, azonban, már 1811-ben ír erről: „Elfelejttem mondani, hogy Sallustot én két fordításban adom ki, az egyik szorosbb, a' másik francia izlésű az az tág és czifra fordításban lesz.” Kazinczy — Kis Jánosnak. 1811. okt. 18. KAZLEV. IX. 118.

⁵¹ Kazinczy — Guzmics Izidornak. 1827. jan. 1. KAZLEV. XX. 174

⁵² „Vajha betöltenéd minél előbb közös óhajtasunkat, és Sallustot meg Horáczt kiadnád!” Toldy Ferencz — Kazinczynak. 1826. okt. 25. KAZLEV. XX. 137.

⁵³ Guzmics Izidor — Kazinczynak. 1827. jan. 1. KAZLEV. XX. 173., 1827. márc. 5. KAZLEV. XX. 218.

⁵⁴ Kazinczy — Cserey Miklósnak. 1817. júl. 10. KAZLEV. XX. 312.

⁵⁵ „Rajta leszek, hogy vehesetek Szallusztomat, mert óhajtanám, hogy Stettner tegyen jegyzéseket rá, míg magam megérkezem. De azon mindég találok törlést-kívánóra.” Kazinczy — Toldy Ferencnek. 1828. jan. 4. KAZLEV. XX. 447.

⁵⁶ Kazinczy — Toldy Ferencznek és Zádor Györgynek. 1828. jan. 1. KAZLEV. XX. 446.

⁵⁷ „Miolta Pesten vagyok, Szallusztot ismét újra leírtam, 's most másodsor írom itt. Épen ma végzem be Catilinát.” Kazinczy — Guzmics Izidornak. 1829. márc. 17. KAZLEV. XXI. 28.

⁵⁸ Kazinczy — Bártfay Lászlónak. 1829. nov. 6. KAZLEV. XXI. 141.

⁵⁹ Kazinczy — Toldy Ferencznek. 1829. dec. 31. KAZLEV. XXI. 186., „Ujra fordítom Szallusztot” november 2-ai naplóbejegyzés. KAZINCZY (2009: 344).

⁶⁰ Kazinczy — Toldy Ferencznek. 1831. ápr. 6. KAZLEV XXI. 522.

⁶¹ KAUFMANN (1898: 320).

Kiadás, kéziratok

A mű tehát 1836-ban jelent meg, kissé igénytelen nyomtatással, Kazinczynak valószínűleg nem tetszett volna a kiadás.⁶² Mindig is igényes, kétnyelvű kiadást képzelt el, illusztrációkkal és kommentárral, jegyzetekkel, az első oldalra pedig a Joseph Kreutzinger festette portréről készült rézmetszet került volna; ezek egyike sem valósult meg. A könyv tartalmazza Kazinczy 30 oldalas bevezetését (*Szalluszt élete; Szalluszt erkölcssei; historiografiai érdeme, beszéde' sajtáságai, kiadásai, fordításai*), a maradék 240 oldalon osztozkodik *Catilína, Jugurtha, Ép töredékek római históriája' könyveiből, valamint C. J. Caesarhoz a ' hon dolgai' eligazítása felől*, valamint tartozik a műhöz egy *Historiai* és egy *Geographiai* mutató is. Utóbbiak nemcsak az oldalszámot mutatják, hanem lexikonszerűen magyarázzák a műben található személyeket és helyeket. Valószínűleg Kazinczy munkája ez is, bár fennmaradt kéziratokban nem találunk hasonló jegyzeteket.

A kiadott művön kívül három kézirat-változatot ismerünk,⁶³ valamint a levelezésben olvasható kisebb részleteket. Ezek a változatok teljes, tisztázott szövegvariánsok, amelyek –ahogy Domonkosi Ágnes megjegyzi–, nem értelmezhetőek egyszerűen a végső alkotás munkapéldányainak, hiszen Kazinczy már 1819-től befejezettnek tartja művét.⁶⁴

Az 1813-as kézirat⁶⁵ a legkorábbi fennmaradt kézirat csak a *Catilinát* tartalmazza, amelyhez hozzákötötték Kazinczy különféle Sallustiuszal kapcsolatos jegyzeteit külföldi fordításokról és kommentárokról, valamint később beszerzendő könyvekről, Hunyadi Mátyás Sallustius-Corvinájáról és Baranyai Decsi János fordításáról. Az 1826-os kézirat⁶⁶ az első fennmaradt teljes változat, tartalmazza a *Historiae* töredékeinek és a két Caesarlevélnek a fordítását is. Az 1829-es változat⁶⁷ Kazinczy Hamlet- és Sallustius-fordítása egybekötve, a 1826-os kézirathoz hasonlóan szintén a teljes fordítás. A végső változat kézírata nem maradt fenn, valószínűleg a sajtó alá rendezés során veszett el.

Kazinczy Sallustiusról

Kazinczy részletesen elemzi a történetíró stílusát az 1826-ban megjelent *Előbeszédében*, a kiadott mű bevezetésében, de leveleiben is találhatunk elszórt megjegyzéseket.⁶⁸ Szerinte „írásainak erő, méltóság, szépség a' bélyege”, „keresve keresé a homályt”, „hogya a homály

⁶² Párhuzamba állíthatjuk az első Gessner-fordítás kiadásával, amely Kazinczynak sohasem tetszett, szerinte „motskosan nyomtatták” a betűket. Bár a tipográfiája összességében szebb, mint a 1788-ban kiadott Gessner, azonban jóval igénytelenebb, mint pl. Dugonics fordítása, annak ellenére, hogy a 25 évvel előbb jelent meg, mint Kazinczyé.

⁶³ Lásd GERGYE (1993: 44; 126; 127).

⁶⁴ DOMONKOSI (1998: 87) A különböző időben keletkezett szövegvariánsok önálló műként kezeléséhez vö. „Minden olyan szövegforrást, amely egy másikkal kapcsolatba hozható, egyenrangúként kell számításba venni, feltárva összefüggéseiket, alakulástörténetüket. A szövegváltozatok önállóak, kontaminációjuk nem engedhető meg.” DEBRECZENI (2011: 26sk).

⁶⁵ MTA Kt. RUI. 4° 48.

⁶⁶ MTA Kt. RUI. 4° 47.

⁶⁷ MTA Kt. K 618.

⁶⁸ KAZINCZY (1836: XVI–XXXII), KAZLEV. IX. 117–120, KAZLEV. XVI. 399–400.

Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása

dísz adjon beszédének”, és „ő maga csinálja magának nyelvet”. Érződik benne a „Cátói rusticitás”, és „mestere ’s példánya Thucydides” hatása is,⁶⁹ mégis úgy szól, ahogyan „senki más nem, de meghaladva minden mást”. Ciceróval szemben „darabos”, „czikornyásan” ír, „nyelve verdesett, nem őtet viszi a’ beszéd: ő viszi azt”. „Makacs ízléssel válogatott szavait makacs ízléssel fúzi össze”, „egyesíti a’ mait, az újat, olykor még a’ felejtettet, a’ régen kiholtat is”, Sallustius, aki az „óság penészén kapva kapó”. Gondos munkamódszerét a sajátjával veti össze:

„Sallustnak minden során látszik, hogy ő nem kevesebb gondot fordíta elébb a’ szó megválogatására, ’s ezen válogatás után arra, hogy az a’ szó elől álljon e, vagy középben, vagy hátul, mint magára a’ gondolatra; [...] azt hiszem, [...] hogy ha 24 esztendeig nem gyalulगतott is munkáján, szint annyiszor dolgozott újra meg újra, mint én az ő fordításán.”⁷⁰

Tacitusszal pedig így hasonlítja össze:

Tacitusban inkább érezteti magát az erő: a’ szépség Szallusztban. Tacitusz fekete, komor, bús: Szalluszt sötét, olykor fekete is, de egész színe vidám; Tacitusz vasból van pörölyözve, erős, nehéz kézzel, de tanúttal, gondossal: Szallusztot a’ legszebb fejjérségű márványból erős, de könnyű kéz hozta ki. Amaz egy Hercules: ez egy Apoll.⁷¹

Kiemeli két „tökélyét”: a *brevitast* és a *numerositast*, elemzi szókincsét, az archaikus alakokat, és a görögös szerkesztéseket. Szerinte Sallustius „első rendű arcfestő”, jellemrajza „Van-Dycki festés”, példaként pedig Catilina, Sempronia, Caesar és Cato leírását hozza fel.

De nemcsak Sallustiusról magáról és stílusáról írt, levelezését át és átszövik a különböző antik idézetek, így Sallustiustól való is, sőt a különböző élethelyzetekre is alkalmazza ezeket metaforaként. Hol a történetíró gondos munkamódszere és a maga fordítói vállalkozása között von párhuzamot, hol Catóhoz hasonlítja saját magát, saját korát pedig így festi le:

„Rendes dolog, hogy a’ Caesarok még akkor is, mikor stípálva vannak a’ Clódiusok számtalan csoportjaik által, minden hatalmasságok érzései mellett is nem szégyellenek a’ gyáva, állhatatlan, fényért-vesző Cicerócskák kegyelmeikért, kullogni. — Sallustiusi időket élünk, érdemes barátom. De így van az, és nem lehet másképen.”⁷²

A fordítás stílusa, szókincese, szintaxisa

A fordításban Kazinczy általában ragaszkodik a latin mondat szerkezetéhez, nem szolgai módon, de mindig törekedve a sallustiusi *brevitas* elérésére. Ennek ellenére mai szemmel nem olvasható nehezebben, mint más prózai alkotása, vagy a Cicero-fordítása. Megtaláljuk

⁶⁹ KAZINCZY (1836: XX; XXIX).

⁷⁰ Kazinczy — Gr. Dessewffy Józsefnek. 1819. jún. 6. KAZLEV. XVI. 400. Vö. Quintilianus megállapításával: *Sed redeamus ad iudicium et retractemus suspectam facilitatem. Sic scripsisse Sallustium accepimus, et sane manifestum est etiam ex opere ipso labor.* QUINT. Inst. 10,3,7–8.

⁷¹ KAZINCZY (1836: XXI).

⁷² Kazinczy — Gr. Dessewffy Józsefnek. 1808. ápr. 30. KAZLEV. V. 408.

nála a nyelvújításra jellemző tükörfordításokat (*kijegyzett consul* 'consul designatus', *végbüntetéssel lakoltaták* 'summum supplicium sumebant'), latinos szóvonzatokat (*nagy erejével bíra léleknek testnek* 'fuit magna vi et animi et corporis' békét könyörög, 'pacem orat', a' háborút fogom írni 'bellum scripturus sum'), latinos szólásokat (*magát hazakapá* 'se domum proripuit', *lelket visele* 'animum gerebat', *adósságát elesküdté* 'creditem abiuravit'). Mondatszerkesztéseiben találunk jó néhány *accusativus cum infinitivot* (Catilína fellázíthatni remélte a' városi martalékot; jelen lenni látá), latin mintára gyakran elhagyja a „szól”, „mond” igét, sűrűn alkalmazza a passzívumot, valamint a többes számot egyes szám helyett (*tizenkét helyein, kevés napok*), és néhány helyen visszaadja latin szórendet is (*elefánt harmincz, ló és marha sok; a praetornak, hogy szekrényét hozza el, parancsola*).⁷³

Igyekszik a latin szöveg stilisztikai, retorikai alakzatait is visszaadni, akkor is, ha ez idegen a magyar nyelvtől: gyakran fordítja az *asyndetont*, a *chiasticus* szerkesztést, néhol az alliterációkat is (*tösz tötteket, fögyverrel földi*). A római világhoz kapcsolódó *terminusokat* szinte mindig meghagyja (Consul, Novemberi Kalendák, sestercius, Pontifex — a *patres conscripti* viszont lefordítja Egybe-írt Atyákra).

A sok latinizmus ellenére meg kell jegyeznünk, hogy nem lesz olvashatatlan a szöveg, ennek magyarázatát több okban kell keresnünk: egyrészt a nyelvújítás miatt ezen alakok és szerkesztések tetemes hányada része lett a magyar nyelvnek; másrészt Kazinczy művészi szöveget írt, amelynek megvan a maga szépsége, és össze sem hasonlítható az „aczélpuskák” tankönyv ízű nyelvezetével. Kazinczy fordítói eljárását — Polgár Anikó tipológiáját használva — „rekonstruktívnak” nevezhetjük, mindenféle „domesztikáció” nélkül.⁷⁴

Archaizálás

Sallustius archaizálásának visszaadására Kazinczy tudatosan használta a régi magyar írók szövegeit, elsősorban Baranyai Sallustius-fordítását és Zrínyi műveit, de nem kizárólag. A régi szövegek hatása főként a szókincsben jelenik meg: *folyás* 'flumen', *árússág* 'largitio', *czimbora* 'factio', *csábulás* 'vecordia', *enyészet* 'nyugat', *fenyíték* 'imperium', *intézet* 'consilium', *jelenet* 'prodigium', *zendítés* 'discordia', *áros* 'venalia', *nyomorú* 'misera', *délczeg* 'magnificus', *aszály* 'ardor', *játszodtat* 'ludificati', *szólongat* 'hortatur', stb.⁷⁵ Zrínyi hatását levelezésében is említi:

„Zrínyinek nevét hallván nekem minden vérem megpezsdl. Erit ille mihi semper deus. Szebb magyar írók én nem ismerek a' régiek közül, 's szeretnék tanítványa lenni Sallustban.”⁷⁶

Kazinczy másik eszköze az archaikus szín visszaadására, egy sajátos — nyelvjárásban nem mindig adatolt alakokat használó — ö-zés. Recenziójában már Szenczy Imre megjegyzi Kazinczy ö-zésének problémáit, Domonkosi Ágnes pedig egy egész tanulmányt szentelt a

⁷³ OZORAI (1903: 756–760).

⁷⁴ POLGÁR: (2003: 25–47).

⁷⁵ OZORAI (1903: 669–675).

⁷⁶ Kazinczy — Jankovich Miklósnak. 1824. ápr. 19. KAZINCZY: *Levelek* 617sk.

Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása

kérdésnek.⁷⁷ Az 1826-os kéziratban jelenik meg először az ö-zés, annak ellenére, hogy ilyesféle alakok megjelenését elítélte az irodalmi művekben.⁷⁸ Domonkosi kimutatta, hogy az ö-ző alakok nagy része semmilyen nyelvjárásban nem adatolt, nemcsak a zárt [ë], hanem a nyílt [e] helyén is találni ö hangot, néha egészen meglepő alakokat képezve (pl. *csöleköszik, föggyvert, görölyt, förgötögekben, sörg 'sereg', köröskedést, növezötet, röndesöbben, szömötögödör*). Ezek a szavak jórészt csak az 1826-os kéziratban szerepelnek, stíluskísérletként, a kiadott szövegben jóval kevesebb van ö-ző alakokból, inkább csak színesítésként.⁷⁹

Kazinczyt valószínűleg esztétikai szempontok vezették, hogy visszaadja a „régies szint.” A szakirodalom nem idézi, és bár nem Kazinczy tollából származik az alábbi megfogalmazás, de e kérdésben talán megvilágító erejű lehet gr. Dessewffy Aurél levele:

„A' Sallust' archaizmuszai, mellyek az eredetinek bájt adnak, a' magyar Sallustnak azt nehezen adhatnak; 's ha, a' mi nem volna talán lehetetlen, azokat magyar archaizmuszokkal pótolnók, inkább avult mint újj, inkább szennyes, mint fényes alakban jelenne meg szemünknek. De leírásí' fellyűlmúlhatatlan volta, gondolati' ereje, 's tündöke [!], megmarad, 's szintűgy fog ragyogni magyar mint római nyelven.”⁸⁰

Vagyis –talán– Kazinczy is úgy gondolta, hogy nem feltétlenül valódi, adatolt archaikus nyelvi alakokat kell használnia a „régis szín” visszaadására, hanem elég, ha az olvasó érzi a régies színezetet az író által alkotott fiktív szavakban. Ezt erősíti meg Domonkosi megállapítása is: „[...] miközben felismerte az egységes irodalmi nyelv igényét, érezte azt is, hogy az igazán hatásos és kifejező szépirodalmi szöveg erejét éppen a köznyelvnek elfogadott formáktól és kifejezésektől eltérő, meglepő stíluselemek teremthetik meg.”⁸¹

Kazinczy mint filológus

Bár az intézményesített klasszika-filológia csak a XIX. század közepén jelenik meg Magyarországon, nem árt megemlékeznünk Kazinczyról mint filológusról. A korban példátlan az a rendszeresség és alaposág, amivel Sallustius-fordításán dolgozik. Minden követ megmozgat, hogy megszerezze a különböző modern kritikai kiadásokat, régi nyomtatványokat, kommentárokat, német, francia, olasz és spanyol műfordításokat. Corte alapján kommentárt készített a szöveghez, igaz ez csak a *Catilina* IX. *caput*jáig maradt ránk. Jankovich Miklóstól kölcsönkapja Hunyadi Mátyás egyik Sallustius-Corvináját, majd ezt szóról-szóra összevetette Kunhardt kiadásával, gyakorlatilag elkészítve annak kritikai

⁷⁷ SZENCZY (1839), DOMONKOSI (1998).

⁷⁸ „A magyar *Schriftsprache* [...] idegen, még pedig igen nyilván idegen az archaisáló ö hangtól, úgy hogy annak felvételére még a logikai tekintetek sem bírhatják.” KAZLEV. V. 410. Helytálló Ruzsiczky Éva megállapítása, hogy Kazinczy a nyelvjárási alakokat nem tartotta elég kifinomultnak ahhoz, hogy irodalmi művekben megjelenjenek (idézi DOMONKOSI 1998: 90), azonban a fenti idézetből kitűnik, hogy az ö-zést nemcsak nyelvjárási alaknak, hanem archaizmusnak is tartotta.

⁷⁹ DOMONKOSI (1998: 93).

⁸⁰ Gr. Dessewffy Aurél — Kazinczynak. 1824. márc. 4. KAZLEV. (XIX. 67).

⁸¹ DOMONKOSI (1998: 90).

kiadását. 1824-ben sikerül megszereznie az addig elveszettnek hitt Baranyai Decsi János fordítást, erről recenziót is közöl az *Erdélyi Muzeumban*, valamint felhasználja saját fordításához is. Nemcsak begyűjtötte, de nagyon alaposan ismerte is a különböző idegen nyelvű fordítások érdemeit és fogyatékosait, és értékelt a változatos fordító elveket is:

„Höck a' két háborút olly beszédben adja, mintha a' Friedrich' és Napóleon' háborúját beszéléné, balog anachronizmussal Generálist emlegetvén, Commandót, első instantziájú Bírót, 's Princznek titulázgatván a' Numídiái Király Ő Felseje fíját. Ha ki belé kapott a' nyelvbe , de Szallusztot meg nem bírja, [...] folyamodjék a' Szalluszt' lelkéhez nem hív, de szavaihoz igen hív [...] hideg Schlüterhez, Herzoghoz és a' szép zengést rekedt hangon adó tudós Woltmannhoz. A' mely Olvasó szereti Szalluszt'nak tömörségét, elegantiáikát, de nem kedveli a' régi színt, mert azt nem tanulta szerethetni, olvassa Szallusztot az olasz Alfíeriban.”⁸²

Hatástörténet

A fordítás megjelenése után három évvel a premontrei tanár és klasszika-filológus Szenczy Imre közölt alapos ismertetést a munkáról az *Erdélyi Muzeumban*.⁸³ Összességében kedvezően értékeli, elsősorban a sallustiusi stílus átültetéséért, de felrója Kazinczynak, hogy néhol kihagyott részeket. A munkát Szentgyörgyi fordításával is összeveti, egyértelműen Kazinczyét tartva jobbnak.⁸⁴ Arany János még úgy gondolta, hogy iskolai jegyzetnek szánt rövid irodalomtörténetében is meg kell említenie a munkát — „A római remekírók: Cicero, Sallustius fordítása által, mely utóbbin 30 évig dolgozott, erőt kölcsönze nyelvünknek.”⁸⁵ —, de utána már nem sokan foglalkoztak a művel. A *Magyar Könyvtár* sorozatban 1902-ben Wirth Gyula átdolgozásában kiadják a *Catilina összeesküvését*, de ez inkább tekinthető Wirth, mint Kazinczy fordításának.⁸⁶ Darkó Jenő a XX. század elején még ír a műről, így értékelve azt: „a sallustiusi hanghordozást, a *brevitast* és «vétkes» eleganciát annyira elsajátította, hogy e tekintetben néha túltesz mintáján, és ott is alkalmazza hatásos eszközeit, ahol eredetijében ezeket nem találjuk”.⁸⁷ A fordítás mellőzöttségével kapcsolatban talán igaza van Négyesy Lászlónak abban, hogy Kazinczy elkésett a mű kiadásával, a munka „20–30 évvel később [jelent meg], mint mikor teljes hatását kifejthette volna.” Négyesy a késés okát a mostoha viszonyokban és a *correctio*

⁸² KAZINCZY (1836: XXXVI).

⁸³ SZENCZY (1839). Ő maga is termékeny fordítója volt a klasszikus műveknek, azonban már a XIX. századra jellemző filologizáló, szöveghű tolmácsolás híve volt, részben e paradigma szemszögéből bírálja Kazinczyt.

⁸⁴ „[...] midőn Sz-Györgyi hideg józansággal jár munkája körül, Kazinczy a' történész' szellemében velő 's vérrrel tölti el dolgozatát; midőn amaz száraz betűt ad, melly miatt izetlen marad a mű, ez erőt nyilvánít 's kiemeli a' szépet.” SZENCZY (1839: 424).

⁸⁵ ARANY (1962: 513).

⁸⁶ Részlet a bevezetésből: „Kazinczynak [...] majd minden mondatában van egy-egy olyan találó szó, néha egész kifejezés is, melyet jobbal felcserélni alig lehet. Viszont természetesen alig van benne egy-egy mondat, melyet épp a fönt említettek miatt egészében megtartani lehetett volna a modern fordítónak.” WIRTH (1902: 5).

⁸⁷ DARKÓ (1930: 249).

Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása

túlajtásában vélte felfedezni.⁸⁸ Az ezredforduló környékén újra íródott néhány tanulmány a méltatlanul elfeledett műről,⁸⁹ és remélhetőleg a készülő Kazinczy életműkiadásban is majdan napvilágra kerül –immáron méltó formában– a széphalmi mester leginkább szeretett munkája. Zárszóként csak Szörényi Lászlót tudom idézni: „Nem nélkülözhetünk irodalmi múltunkból egy remekművet.”⁹⁰

IRODALOMJEGYZÉK

KAZINCZY 1836 = KAZINCZY F.: *C. C. Sallustius' épen maradt minden munkái* (Római Classicusok Magyar Fordításban 1). Egyetemi Nyomda, Buda 1836.

MTAK Kt. K 618. = *Kazinczy Ferenc fordításai*. 1829. K 618. MTA Könyvtár Kézirattára, Budapest. K 618.

MTAK Kt. RUI. 4° 47. = Kazinczy Ferenc: *Szalluszt magyarul. Cájus Sallustius Crispus*. 1826. MTA Könyvtár Kézirattára, Budapest. Magy. Irod. RUI. 4° 47.

MTAK Kt. RUI. 4° 48. = Kazinczy Ferenc: *Gájus Crispus Sallustius*. MTA Könyvtár Kézirattára, Budapest. Magy. Irod. RUI. 4° 48.

WIRTH 1902 = C. Sallustius Crispus: *Catilina összeesküvése* (ford. Kazinczy F.; átdolg., bev. és jegyz. ell. WIRTH Gy.). Budapest 1902.

ARANY 1962 = ARANY J.: *A magyar irodalom története rövid kivonatban*. In: Arany János Összes művei X. Prózai művek 1. Budapest 1962. 446–531.

DARKÓ 1930 = DARKÓ J.: *Antik eredetű hatások a magyar szépprózai stílus kialakulására*. Budapesti Szemle 218 (1930). 232–251.

DEBRECZENI 2011 = DEBRECZENI A.: *A Kazinczy kritikai életműkiadás textológiai problémái*. Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica. 16 (2011) 25–32.

DOMONKOSI 1998 = DOMONKOSI Á.: *Kazinczy Sallustius-fordításának ö-zése*. Magyar Nyelvjárások 35 (1998) 87–94.

GERGYE 1993 = GERGYE L.: *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka*. Budapest 1993.

KAUFMANN 1898 = KAUFMANN L.: *A görög és római classicusok Kazinczy Ferenc levelezésében*. Irodalomtörténeti Közlemények 8 (1898) 271–341.

KAZINCZY 1979 = KAZINCZY F.: *Művei II. Levelezés* (szerk. Szauder M.). Budapest 1979.

KAZINCZY 2009 = KAZINCZY F.: *Pályám emlékezete*. Kazinczy Ferenc művei, kritikai kiadás (sajtó alá rendezte Orbán László). Debrecen 2009.

⁸⁸ NÉGYESY (1930: 120sk).

⁸⁹ SZÖRÉNYI, DOMONKOSI és MISKOLCZY már idézett cikke.

⁹⁰ SZÖRÉNYI (2010: 118).

KAZINCZY 1824 = KAZINCZY' előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz, A' Cicero' első Catilinariájának első fejezetével. Kassa 1824.

KAZLEV = *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXI. (szerk.: Váczy J.). Budapest 1890–1911., XXII. (I. pótkötet) 1927., XXIII. (II. pótkötet) 1960.

MISKOLCZY 2009 = MISKOLCZY A.: *Kazinczy Ferenc Catilina és Kossuth között*. Irodalomtörténeti Közlemények 113 (2009) 755–778.

NÉGYESY 1931 = NÉGYESY L.: *Kazinczy pályája*. Budapest 1931.

OZORAI 1903 = OZORAI L.: *Kazinczy Ferencz Sallustius-fordításának nyelvéről*. Egyetemes Philologiai Közlöny 27 (1903) 666–676; 749–760.

POLGÁR 2003 = POLGÁR A.: *Catullus Noster. Catullus olvasatok a 20. század magyar költészetében*. Pozsony 2003.

SZENCZY 1839 = SZENCZY I.: *Római Classicusok magyar fordításban [...]* Figyelmező 1839. 26–28. 422–428; 446–448; 458–465.

SZÖRÉNYI 2010 = SZÖRÉNYI L.: *Kazinczy Sallustius-fordítása*. In: Debreceni A. — Gönczy M. (szerk.): *Ragyogni és Munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Debrecen 2010, 112–118.

TOMPA 1962 = TOMPA J.: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Budapest 1972.

Kazinczy's Translation of Sallust

Nowadays we think of Ferenc Kazinczy as a neologist and an organizer of the Hungarian literature, not as a poet or writer, even less as a translator. Although he thought that the Hungarian language and literature could benefit by translating from foreign languages, and not by writing original works, none of his literary translations became canonical. It is quite ironic, that his favourite one, the translation of Sallust has been totally forgotten and unnoticed. He considered it as his most important work, reworked it several times, and compared his efforts to the task of the daughters of Danaus and Ixion's wheel. Kazinczy could not live the publication his work, it was only printed after his death, and never published again.